

İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Cilt: 4, Sayı: 1, Bahar 2013

İNÖNÜ UNIVERSITY
JOURNAL of the FACULTY of DIVINITY

Volume: 4, Issue: 1, Spring 2013

En-Nedîm [İbn Al-Nadim] ve El-Fihrist'inin İslam Kültür Tarihindeki Yeri (İslam Kültür Tarihinin Zamansal Haritası)

Mehmet YOLCU*

Özet: Bu makalede, kimi kaynaklarda "İbnu'n-Nedîm" [ابن النديم] diye zikredilen en-Nedîm [النديم] ve onun hicri dördüncü asrın son çeyreğine kadarki zaman diliminin düşünce, edebiyat ve bilim tarihine ışık tutan el-Fihrist [الفهرست] adlı eseri ele alınmıştır. Yaşadığı asır da hesaba katıldığında dört yüz yıl boyunca hakkında bir şey söylenmemesi için sessizliğin seçildiği en-Nedîm (v.380/990), acaba neden bu uzun yıllar boyunca, görmezden gelinmiştir? Tüm dinler ve milletler için olduğu kadar, İslam kültür tarihinin ilk dört asrına dünya çapında bir ışık tutan el-Fihrist neden ulema ve üdeba tarafından ciddiye alınmadı? Dünya çapında bir evrenselliği yakalayan en-Nedîm ve el-Fihrist'i son asırlarda ilim erbabınca yeniden ilgi odağı haline gelmiştir. Ülkemizde hakkında hemen hiç yayın yapılmamış olan bu müellif ve değerli eseri incelenmektedir. Öncelikle en-Nedîm'in çok az bilinen hayatı ve düşüncesinin ana hatları literatür tarama ve yorumlama yoluyla tespit edilmeye çalışılmıştır. Ardından onun el-Fihrist'te izlediği metot, onunla varmak istediği hedef ve nasıl bir anlatım üslubu kullandığı ele alınmıştır. Son olarak da el-Fihrist'in İslam ve dünya kültür tarihine katkısı incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: En-Nedîm, İbn en-Nedîm, el-Fihrist, Kültür Tarihi

Abstract: This paper analyzes, who called as, in some sources, "İbnu'n-Nadîm" [ابن النديم] al-Nadîm [النديم], who wrote a book that shed light upon the science, literary and philosophy world of first four centuries of Islamic civilization. Considering the period that he lived, one wonders why al-Nadîm (d.380/990) has been omitted by others during first four centuries? Why al-Fihrist, the book that illuminates, in a universal scale, Islamic cultural history as well as other religions and nations, was omitted by ulama and litterateurs. His book and his knowledge is, al-Nadîm and al-Fihrist [الفهرست], omitted in its primary era but then gained huge importance and took the spotlight of all scholar. This author and his valuable composition, which almost never took attention before, is analyzed. This paper primarily investigates the under-known life of al-Nadîm by literature by scanning and interpretation. Afterwards, his method, the target he tried to reach and his expression style are took under lens. Lastly, his contribution to Islamic and universal cultural history is analyzed.

Keywords: Al-Nedîm, İbn al-Nedîm, al-Fihrist, Cultural History

* Doç. Dr. İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı, e-posta: mehmet.yolcu@inonu.edu.tr

A) EN-NEDÎM

A.1. Adı, Künyesi ve Laqabı

Müellifimizin adı, hakkında bilgi verenlerin ittifağıyla, Muhammed b. Ebû Ya'qûb İshâq b. Muhammed b. İshâq'tır. Kimisi onun için "Muhammed b. en-Nedîm", kimisi ise sadece "İbn en-Nedîm" ifadesini kullanır.¹

Müellifin kendisi birinci maqâlenin ikinci ve üçüncü fenlerinin başında ayrıca dördüncü maqâleye başlarken: "قال محمد بن إسحاق غرضنا من هذه المقالة" ifadesinde kendi adının "Muhammed b. İshâq" olduğunu açıkça ifade eder.²

İkinci maqâlenin başında da: "قال محمد بن إسحاق زعم أكثر العلماء" demek suretiyle kendi adını tasrih etmiş bulunmaktadır.³

Aynı durum üçüncü ve Onuncu Maqâlenin başında da müşahade edilmektedir. Onuncu maqâlenin sonuna doğru da bu isim tasrihine rastlanmaktadır.

Künyesi ise, "Ebû'l-Ferac"tır. Onun künyesini "Ebû'l-Feth" şeklinde verenler de vardır.⁴

Laqabı da "en-Nedîm" [النديم] şeklindedir.⁵ Birçok müracaat kitabında ve kimi çağdaş araştırmalarda müşahade edilen "İbn en-Nedîm" laqabı ise, yanlış anlama veya yanlış ifade etmenin bir ürünüdür. Yazma nüshalarında ve esaslı kaynaklarda karşılığı olmayan bir ifadedir.

¹ *El-Fihrist li'bni'n-Nedîm*, Dârul-Ma'rife, Beyrut 1398/1978, Muqaddime, sayfa: cim. Biz bu incelemede en-Nedîm, el-Fihrist, el-Qalqasandî gibi kelimelerin başında yer alan belirlilik takısı "el" edatını kullanmadık. Bunun Türkçede bir karşılığı veya anlama bir katkısı olmadığını düşünüyoruz. Mesela Zemahşerî ile ez-Zemahşerî, Şafîî ile eş-Şafîî arasında ne fark vardır? Ancak biz Arapça terkip ve ifadelerde onları mecburen kullandık. "Hasan" ve "el-Hasan" ayrımını muhafaza etmek için de her birini olduğu gibi yazdık. Ayrıca kaaf [كاف] ve kâf [كاف] harflerini ayırmak için ilkin "q" ile ikincisini ise "k" harfiyle karşılamaya çalıştık. Bunun yanında Arapçadaki "vâv" harfini de Arapça isim, terkip ve cümlelerde "w" ile Arapça kökenli Türkçe kelimelerde ise şimdilik "v" ile karşıladık. Zira artık Türkçe alfabede W, Q, X harfleri de yasa ile yer almış bulunuyor.

² Bkz. *El-Fihrist* (1978), s. 32, 36, 223.

³ Bkz. *El-Fihrist* (1978), s. 59, 96, 441.

⁴ Bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa No: 1934, *Fihrist*'in altıncı, yedinci, sekizinci, dokuzuncu ve onuncu Cüzlerin (Maqâlelerin) kapak sayfalarındaki bilgiler, 53/28; 141/75; 263/138, 293/154; 345/182. Ayrıca bkz. *El-Fihrist* (1978), s. 131, 456, 458, 479, 493, 507.

⁵ Bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa No: 1934, *Fihrist*'in altıncı, yedinci, sekizinci, dokuzuncu ve onuncu Cüzlerinin (Maqâlelerinin) kapak sayfalarındaki bilgiler, 53/28; 141/75; 263/138, 293/154; 345/182

Ailesi hakkında bilgi bulunmadığı için hangi sebepten “en-Nedîm” veya “İbnu’n-Nedîm” laqabı aldığı sağlıklı biçimde tespit edilememiştir. Zira bu konuda alanın başvuru kaynakları onun hakkında herhangi bir açıklamaya yer vermezler. Birtakım şeyler yazarların ise sadece farklı görüş ve tahminler ileri sürdükleri müşahede edilmektedir.⁶

Yazarımızın biyografisine yer veren kaynakların tamamına yakını onun “İbnu’n-Nedîm” (ابن النديم) diye bilindiğini (tanındığını) ifade ederler. Şu kadar var ki, bu konuda inceleme ve tahqiqi derinleştiren ilim adamları onun “İbnu’n-Nedîm” (Nedîm’in oğlu) değil, bizzat “Nedîm” olduğu görüşünde karar kılmışlardır.⁷ Meselâ İbnu’n-Neccâr (643), Yakût el-Hamewî (626), ez-Zehebî (748), es-Safedî (764) ve İbn Hacer (852) “en-Nedîm” laqabını tercih edenlerdendir.⁸

Acaba “en-Nedîm” laqabı bizzat ona mı aitti yoksa bu babasının veya atalarından birinin laqabı mıydı? Buradan Muhammed b. İshâq’ın laqabının “İbnu’n-Nedîm” olmadığı, bizzat kendisinin defalarca kullandığı gibi “en-Nedîm” olduğu rahatlıkla anlaşılabılır. Yani bu *nedîm* laqabı meselesinde babasının hiçbir katkısı olmamıştır. Bizzat kendisi *nedimlik* laqabı ile tanınmıştır. Bu, birçok açıdan delillerle desteklenen tespittir.

Buna göre kitaplar ve ilginç konulardan hoşlanan kişiler düzenli düzensiz zamanlarda onunla sohbet dalar, o da onlara kitaplardan, muhtevalardan, şairlerden felsefecilere, hadisçilerden faqihlere, denizcilerden astronomiye varıncaya kadar çeşitli konularda bildiklerini, okuduklarını, bu konularla ilgili müellifleri ve eserlerini muhasebe konusu yapardı. Büyük ihtimalle ona bu nedenle “nedîm” laqabı verilmiştir.⁹

El-Fihrist’te yazar kendisinden daima “Muhammed b. İshâq” diye bahseder. Sadece Onuncu Maqâle’nin girişinde “Muhammed b. İshâq en-Nedîm el-

⁶ İbnu’n-Neccâr, *Zeylu Tarihi Bağdât*, II, 34; Yaqût el-Hamewî, *Mu’cemü’l-Udebâ*, VI, 2427; ez-Zehebî, *Tarihu’l-İslâm*, VIII, 833; *Siyer ‘Alâm en-Nubelâ*; es-Safedî, *el-Wâfi bi’l-Wefeyât*, II, 139; İbn Hacer, *Lisânu’l-Mizân*, V, 72-73; VI, 558; Hâcî Halîfe, *Keşfu’z-Zunûn*, II, 1303; İsmail Bâşâ el-Bağdâdî, *Hediyetu’l-‘Ârifîn*, II, 55.

⁷ “En-Nedîm” ifadesi bizzat Fihrist’te de geçmektedir. Bkz. *Kitâbu’l-Fihrist li’n-Nedîm*, thk. Rıdâ Teceddud, Tahran 1391/1971, s. 1-3, 10, 263, 291, 365, 417. “En-Nedîm” ifadesi aynı şekilde Bayard Dodge, *The Fihrist of al-Nadîm*, New York, 1970 baskısında da benimsenmiştir.

⁸ İbnu’n-Neccâr, *Zeylu Tarihi Bağdât*, II, 34; Yaqût el-Hamewî, *Mu’cemü’l-Udebâ*, VI, 2427; ez-Zehebî, *Tarihu’l-İslâm*, VIII, 833; es-Safedî, *el-Wâfi bi’l-Wefeyât*, II, 139; İbn Hacer, *Lisânu’l-Mizân*, V, 72-73; VI, 558; Hâcî Halîfe, *Keşfu’z-Zunûn*, II, 1303; İsmail Bâşâ el-Bağdâdî, *Hediyetu’l-‘Ârifîn*, II, 55.

⁹ Bkz. *El-Fihrist* (2009), Muqaddime, s. 11, 14.

Ma'rûf bi'bni Ya'qûb el-Werrâq" denmektedir. Bu ifadenin müellife ait olmadığı ve müstensih tarafından kullanıldığı ileri sürülmüştür.¹⁰

Chester Beatty kütüphanesinde (İrlanda/Dublin) bulunan el-Fihrist'in yazma nüshasının kapağında dikkat çeken bir not vardır. Kapağın sağ tarafında aşağıdan yukarıya doğru şu yazı yer almaktadır: "*Müerrih Ahmed b. Alî el-Maqrîzî'nin yazısıyla: Bu kitabın müellifi Ebû'l-Ferac Muhammed b. Ebî Ya'qûb İshâq b. Muhammed İshâq el-Werâq'tır. [O] en-Nedîm diye ma'rûftur.*"¹¹

Eğer ilim dünyasında bir konu mesele olursa, müellifin kendi eserinde onun için bir çözüm varsa o zaman başka yerde çare aramaya gerek kalmaz. Bu amaçla el-Fihrist'in metni incelendiğinde şu ifadelerle karşılaşılacaktır:

[محمد بن إسحاق النديم، المعروف بأبي الفرج بن أبي يعقوب الوراق] "*Muhammed b. İshâq en-Nedîm el-Ma'rûf bi-Ebî'l-Ferac b. Ebî Ya'qûb el-Werâq.*"¹² Yanı sıra, müellifin sekizinci maqâlenin ikinci fennine giriş mahiyetinde kullandığı cümle şöyledir: [قال محمد بن إسحاق النديم].¹³ Bu da onun "en-Nedîm" kelimesinin bizzat kendisi tarafından kullanıldığının en açık delilidir.¹⁴

En-Nedîm'in önemli laqaplarından biri de az önce işaret edildiği gibi "*el-Werrâq*"tır. Bundan hem müellifin kendisi hem de pek çok ilgili müellif bahsetmiştir.¹⁵

A.2. Hayatı:

Ebû'l-Ferac Muhammed b. İshâq'ın hayatına dair kesinlik ifade edecek yeterli bilgiye ulaşılamamıştır. Her şeye rağmen onun Bağdat'ta yaşadığı ve orada öldüğü mevsûq kaynaklara dayandırılabilir.¹⁶

A.2.1. Doğum Tarihi:

En-Nedîm'in hangi tarihte nerede doğduğu kesin olarak tespit edilememiştir.¹⁷ Çağının müellif ve kitaplarını inceleyen müellefat onunla pek ilgilen-

¹⁰ Bkz. Halîfe, *agm*, s. 173.

¹¹ Bkz. Zirikî, *el-A'lâm*, Dâru'l-İlm li'l-Melâ'în, VI, 29.

¹² Bkz. *El-Fihrist* (1998), s. 280, 331, 422, 441. Krş. Aynı eser, s. 493,

¹³ Bkz. *El-Fihrist* (1998), s. 429.

¹⁴ Musiqî, dil, şiir, edebiyat, hadis, fıkıh ve tarih alanlarında derinleşmiş ve Hârûn Reşîd (dönemi: m.786-809) ile gece meclisleri bulunan "Mawsilli İshâq en-Nedîm" diye bir şahıstan söz edilmektedir. Ancak bu kişinin, bahsini ettiğimiz *Fihrist*'in müellifiyle yakınlığı hakkında sağlam bir kaynağa dayanan herhangi bir bilgiye ulaşılabilmiş değildir.

¹⁵ Bkz. Bkz. *El-Fihrist* (1998), s. 280, 331, 422, 441, 493, 223.

¹⁶ Bkz. *el-Fihrist* (1971), s. Elif, Bâ, Cîm; *el-Fihrist* (1978), s. Elif, Bâ, Cîm;

memişe benzemektedir. Bunun birçok sebebinden söz edilebilir. Bu haqîqatlerle beraber onun bizzat kendi eserinde kaydettiği kimi bilgiler bu alandaki birtakım merakları gidermeye yarayacak bazı gerçekleri ifade etmeye yarayabilir. Mesela *Fihrist*'te, Hâricî fuqahâsından olan dostu Berdaî'den söz ederken, onu hicri 340'ta (951) gördüğünü ve kitaplarının listesini aldığını belirtir.¹⁸

Buradan hareketle anılan tarihte bu âlimle tanışıp onunla yakınlık kuracak kadar olgun bir yaşta olduğu söylenebilir. Bu tarih yaklaşık hicri 310 yılı olarak düşünülebilir. Fuat Sezgin, bu görüşmeye dayanarak Nedîm'in doğum tarihini hicri 320 yılından önceki bir tarih olarak vermektedir.¹⁹

A.2.2. Tahsil Hayatı:

En-Nedîm, 6 yaşından itibaren oturduğu mahallenin camisinde Qur'ân, Qıraat, Tecvid, Sarf ve Nahiv dersleri almıştır. On yaşına geldiğinde Qur'ân hafızı olmuştur. Bundan sonra çağının değişik hocalarından Hadis, Fıqh, Kelam ve Tasavvuf dersleri almıştır. Çağının genel kültürüne uygun bir eğilim olarak Yunan, Hind ve Fars kültürüne de eğilmiştir. Asrının yükselen eğilimi Şîîliktir. Bu dönemde iktidar sahiplerinin büyük çoğunluğu Teşeyyu' düşüncesine meftundur.²⁰ Olgunluk yaşına geldiğinde yazı, dil, edebiyat, hadis, fıkıh, felsefe, mantık ve Helenistik dönem ilim ve kültürleriyle ilgili geniş bilgi sahibi bir bilgin konumuna gelmiştir.²¹

Geniş bilimsel vuqûfiyet ve ehliyetini hocaları arasında yer alan edebiyat, şeriat ve fıkıh âlimi el-Qâdî Ebû Saîd el-Hasan es-Siyrâfî (368), ünlü edebi yazın uzmanı Ebû'l-Ferec el-İsfahânî (356), tarih ve haber ilminde hüccet sayılan Ebû Ubeydullah M. b. Umrân el-Merzübânî (384),²² fen bilimleri ve ilahiyat alanlarında bir âlim olan Ebû Ahmed b. İshâq b. el-Kerbînî, İbn Kirmîb, filozof Ebû Süleyman es-Sicistânî, meşhur matematik bilgini Yûnus el-Qâdî, mantık usulü,

¹⁷ Qummî, Nedîm'in hicrî Cumâdâ'l-Âhire 297 yılında doğduğunu ve 20 Şaban 385 Çarşamba günü vefat ettiğini bildirmektedir. Bkz. *el-Kunâ ve'l-Elqâb*, s. 425-426.

¹⁸ Bkz. *El-Fihrist* (1978), s. 330.

¹⁹ Bkz. Sezgin, Fuat, *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*, II, 292; Kehhâle, Umar Rıdâ, *Mu'cemu'l-Muellifin*, III, 122; *Fihrist* (1970), II, 126.

²⁰ Bkz. Nedîm'in yaşadığı çağ, "Şiâ'nın zafer kazandığı" bir dönemdi. Zeydiler, Taberstan'da (250/864) ve Yemen'de (284/897) devlet olmuşlardı; Qarâmita, Güney Irak, Bahreyr. ve el-Ahsâ'yı ele geçirmiş, Fâtumîler, Afrika'da (297/908) ve Mısır'da (358/969) Fâtumî Hilâfetini kurmuşlardı. Kısa bir süre sonra Büveyhîler, Abbasî Devletini ele geçirdiler (334/945); Küçük Arap Emirlikleri, Yarımada ve Kuzey Suriye Teşeyyu' aqidesine boyun eğdiler. Bkz. İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, III, 111; *el-Fihrist* (2009), I, Muqaddime, 15.

²¹ Yâqût, *Mucemu'l-Udebâ*, XVIII, 268.

²² Bkz. İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, V, 72-73, 326.

Grek, Fars ve Hint kültürünün piri sayılan vezir İsa b. Ali b. İsa b. Dawud el-Cerrâh, Yunân kültürü konusunda derin bilgi sahibi Ebû'l-Hasan M. b. Yûsuf en-Neqîf ve Hristiyan filozof Ebû'l-Hayr el-Hasan b. es-Sewwâr b. el-Hammâr gibi âlimlere borçludur. Ünlü hadis âlimi Ebû Ali İsmail es-Saffâr ona kendisinden rivayet etme izni vermiştir.²³ en-Nedîm, bu hocalarıyla ilgili bilgilerini el-Fihrist'in içine serpiştirmiştir. Yeri geldikçe onlardan söz etmiş ve ilişkilerini dile getirmiştir.²⁴

Hocalarının dikkat çeken özellikleri nazara alındığında hadis, fıkıh, tarih, edebiyat, mantık, felsefeye, özellikle Aristo felsefine, aşına hatta bu alanda ileri düzeyde kişiler olmalarıdır. Onun *el-Fihrist*'te çeşitli dinler, mezhepler, ilimler ve sanatlar hakkında bilgi verirken, bu alanlarda yazılmış eserleri ve bunların muhtevalarını tanıtırken pek çok alanın uzmanı gibi sağlam bilgiler aktarması dikkate alındığında çok yönlü ve esaslı bir tahsil gördüğü düşünülebilir.²⁵ Tespit edilebildiği kadarıyla Nedîm'in belki de mesleği gereği Bağdat dışına fazla çıkmadığı ancak onun kimi zaman Musul, Kûfe, Basra, Medînetu's-Selam Medînetu'l-hadîse ve Samerra gibi ilmi hareketliliğin yoğun olduğu yakın şehirleri ziyaret ettiği söylenebilir.

Fihrist'te işaret edildiğine göre o bir keresinde Musul'a bir yolculuk yapmıştır.²⁶ Ayrıca Flügel, Nedîm'in İstanbul'a bir seyahat yaptığını ve orada er-Rahip en-Necrânî ile görüşüğünü ileri sürerken onun: "Onunla Dâru'r-Rûm'da el-Bîât'ın (kilise'nin) arkasında buluştum"²⁷ ifadesine dayanır. Fakat Daru'r-Rûm Yâqût el-Hamewî'nin belirttiği gibi²⁸ Bağdat'ta Rusâfe'ye bitişik bir mahallenin adıdır. Dolayısıyla bu Flügel'in "Dâru'r-Rûm" ifadesini İstanbul diye anlamasından doğan bir yanlışlıktır.

A.3. Mesleği:

Nedîm, kendi doğal eğitim sürecini tamamladıktan sonra babasına yardımcı olmak için onun yanında çalışmaya başlamıştır. En çok kâtiplik, hattatlık ve istinsah ile meşgul olmuştur. O da babası gibi "*warrâqlık*" mesleğini geliştirerek devam ettirmiştir.²⁹

²³ Bkz. es-Safedî, *el-Wâfi bi'l-Wefeyât*, IV, 235.

²⁴ Bkz. *el-Fihrist* (2009), I, 59, 152-153, 156, 164, 166, 398, 407, 438, 445.

²⁵ Bkz. Yâqût el-Hamewî, *Mu'cemu'l-Üdebâ*, VI, 2427.

²⁶ Bkz. *Fihrist*(1970), I, 674; II, 208, 463.

²⁷ Bkz. *Fihrist* (1970), I, 645.

²⁸ Mu'cemu'l-Buldan, III, 46.

²⁹ Bkz. Yâqût el-Hamewî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, XVIII, 17; el-Qıftî, *İnbâhu'r-Ruwât*, I, 7.

Muhammed b. İshâq'ın werrâq olduğunu gösteren birçok delil vardır.³⁰ *Fihrist*'in yazma nüshalarının çoğunda beşinci maqâleden sonraki her maqâle-nin başında onun werrâq olduğu da belirtilmiştir.³¹ Birçok eserde onun *Werrâqlık "virâqa"* (kitap istinsah, ciltleme ve kitap ticareti) mesleğini babasından öğrendiği ve bu sayede devrin ilim, kültür ve sanat çevreleriyle ilişki kurduğu, değişik konularda pek çok kitabı okuma ve tanıma imkânına kavuştuğu ifade edilmektedir. Onun Arapça yazılmış ve Arapçaya çevrilmiş binlerce eseri görmesi ve incelemesi bilinçli çalışması, derleme ve kaydetme mahareti ve tasnif gücünün kendisine büyük ölçüde orijinal olan bu işi yapma imkânı verdiği anlaşılmaktadır. O, bu sayede 8360 kitabı incelemiş, 2238 müellif hakkında kalem oynatmış ve onlardan esaslı belgelere dayalı olarak bahsetmiştir. Bunların 22 tanesi kadın, 65 tanesi ise mütercimdir.³² Malum olduğu üzere bu eserler çok çeşitli alanlar ve konularla ilgiliydi. Onun hocalarını ve kendisiyle ilmi konular, kitap ve müellefat hakkında ünsiyet peyda eden zewâtı da bu sayıya eklemek yanlış olmaz.

İbnu'n-Neccâr (643) onun hocalarını zikrettikten sonra kimsenin ondan herhangi bir ilim tahsil etmediğini ve rivayette bulunmadığını ifade eder.³³ Bunun nedeni tam olarak anlaşılabilmiş değildir. Çağının ilim ve edebiyat dünyası onu ciddiye almamış gibidir. Bu açıdan olaya bakan bazı araştırmacılar onun el-Fihrist'inde istinsah, hat, kâğıt, kitap fiyatları gibi konularda bilgi vermesine dayanarak bu eserini ilmi ve kültürel sâiqlerle değil de, sırf ticari amaçlarla te'lif ettiğini düşünmektedir.³⁴

A.4. Vefâtı:

³⁰ Bunların birkaçına dikkat çekilmesi gerekir: 1) Ele aldığı kitapların kimi zaman waraq çeşidi, genişliği, hangi yazıyla yazıldığı, waraqın kapsamlı maddi vasıfları, sayfa adedi ve her sayfadaki satır sayısı türünden detaylı bilgi vermesi. 2) Kitapları çoğaltan müstensihlerin kitapseverleri aldanmak ve kandırılmaktan sakındırmak için geniş bilgi vermesi ve onları tam nüsha, asli nüsha konusunda uyarması, tam ve asli olmayan nüshaları tam ve asli nüshaların fiyatına satın almalarını önlemeye çalışması. 3) Kitaplar için kurulan fuarlara, pazarlara, çarşılara sıklıkla değinmesi. 4) Kendisinden başka Werrâqlardan, ciltçilikle meşgul olan adamlarından, çoğunlukla, onlarla iletişim kuran müelliflerden, âlimlerden ve şairlerden bahsetmesi. Bkz. *El-Fihrist* (1978), Birinci Maqâle; *Fihrist* (el-Hey'etu'l-Âmme), s. 119, 150, 155, 159, 252, 299, 355, 359.

³¹ Bkz. *el-Fihrist* (1934) Şehit Ali Paşa Nüshası, waraq, 53/28; 141/75; 263/138; 293/154; 345/182.

³² Bkz. "İstişhâdâtü'n-Nedîmi'l-Merci'yye ve Mesâdiruhu fi'l-Fihrist", *Mecelletu Câmiati'l-Melik Suûd*, cilt 14, s. 273; *Fihrist*, thq. Şaban Halîfe ve Welîd Awze, Qâhire 1991, I, 39; İbnu'n-Neccâr, *Zeylu Târîhi Bağdât*, II, 34.

³³ Bkz. İbnu'n-Neccâr, *Zeylu Târîhi Bağdât*, II, 34.

³⁴ Bkz. *Fihrist* (1970), I, 223, 239-241, 397, II, 43, 137, 198, 202.

Ebû'l-Ferac en-Nedîm'in vefat tarihi konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Tarihte ilk olarak onun biyografi yazar Yâqût el-Hamewî, ne doğum ne de ölüm tarihinden bahseder. Onun vefat tarihini ilk kaydeden onunla hemşehir olan İbn en-Neccâr diye bilinen Ebû Abdullah Muhammed b. Mahmûd el-Bağdâdî'dir. Bu konuda verdikleri en erken tarih hicri 340 yılıdır. Bununla beraber 342, 380, 385 veya 388 yılında vefat ettiğini belirtenler de vardır.³⁵ Kimisi de onun bu meşhur vefat tarihi rivayetinin gösterdiğinden 50 yıl sonra vefat ettiğini düşünür.³⁶

Kültür Tarihçi Maqrîzî (845) ve Safedî (764) en-Nedîm'in vefat tarihini 20 Şaban 380 (12 Kasım 990) olarak gösterir.³⁷ İbnu'n-Neccâr (643) onun vefat tarihini 20 Şaban 385 (19 Eylül 995),³⁸ İbn Hacer (852), en doğru vefat tarihinin 388 yılı olması gerektiğini ifade eder. Bu konuda Ebû Tâhir el-Kerecî'den (556) gelen ve vefat tarihini 438 (1047) olarak gösteren rivayetin doğru olmadığını da ilave eder. Son zamanlarda yapılan kimi incelemelerde İbn Hacer'in verdiği tarih yanlış okunarak Nedîm'in vefat tarihi 438 yılı olarak gösterilmiştir. Bu ise, bir yanlışlıktan ibarettir.³⁹

Hâfız Zehebî (748), Nedîm'i hicri 400 yılından önce vefat edenler arasında zikreder ve der ki: "Onun ne zaman vefat ettiğini bilmiyorum. Bunu bir tahmin olarak yazdım."⁴⁰ Buna rağmen hem Doğuda hem de Batıda *el-Fihrist* üzerinde ilmi açıdan çalışanların pek çoğu Nedîm'in vefat tarihinin hicri 380, miladi 990 yılı olduğunu tercih ederler.⁴¹

³⁵ Bkz. İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, V, 72-73.

³⁶ Bu görüşün şöyle bir açılımı vardır: Bu durumda *Fihrist*'te yer alan ve Nedîm'in vefatından sonraki olaylar ve açıklamalarla ilgili kısımların burada yer alması doğaldır. Zira Nedîm bu esnada hayattadır ve eserini tamamlamak için çalışmaya devam etmektedir.

³⁷ Bkz. *Fihrist* (1971), s. 7.

³⁸ Bkz. Zeylu Tarihi Bağdâd, II, 34

³⁹ Bkz. İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, V, 72. Bununla beraber, Rahîm Hulv, *Fihrist* ile ilgili maqâlesinde vefat tarihini 438 olarak tespit etmiştir. Bkz. Rahîm Hulv Muhammed, "Menhecû İbnu'n-Nedîm fî Tasnîfi'l-Ülûm", *Mecelletu Ebhâsi Meysân*, Cilt 4, sayı 7 (sene 2007), s. 59. Bu da *Lisânu'l-Mîzân*'da yer alan Arapça "üç yüz seksen" rakamının yanlışlıkla "otuz sekiz" şeklinde okunmasından kaynaklanmıştır. Doğrusu için bkz. İstanbul III. Ahmed Kütüphanesi, 2944 nolu yazma. Buradaki ibare şöyledir: ["مات في شعبان سنة ثمانين وثلاث مائة"]. Matbu nüshada ise bu ifade yanlışlıkla şöyle çıkmıştır: ["مات في شعبان سنة ثمان وثلاثين"]

⁴⁰ Bkz. Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, VIII, 833.

⁴¹ Abdussettâr el-Halvacî, "Min Turâsinâ'l-Bibliyogrâfi: İbnu'n-Nedîm ve Kitâbuhu'l-Fihrist", eş-Şentî, Usâm Muhammed, Edewâtu Tahqîqî'n-Nusûs: el-Mesâdiru'l-Âmme, 2. B., Kahire 1434/2013.

A.5. Eserleri

Muhammed b. İshâk en-Nedîm, çok eser yazan bir zat değildir. Onun en meşhur eseri dünya çapında bir üne kavuşmuş olan “*el-Fihrist*”idir.

İkinci eseri, Kitâbu’ş-Teşbihât adını taşımaktadır. Kimisi bu eserin adını “Kitâbun fi’l-Ewsâfî ve’t-Teşbihât” şeklinde verir.⁴² Bu konuda Muhammed b. İshâk der ki: “Ben bu konuyu ve ona benzer meseleleri, el-Ewsâf ve Teşbihât ile ilgili olarak telif ettiğim kitabın “el-Kitâbe ve Edewâtuhâ” maqâlesinde enine boyuna inceledim.”⁴³ Bu eser hakkında diğer müellifatta herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.⁴⁴

Üçüncüsü ise, *Kitâbu’l Mesâlib*’tir.⁴⁵

A.6. Düşüncesi ve Onun Hakkında Yapılan Tanımlamalar:

Nedîm’in düşünce ve görüşleri sistematik olarak tespit edilebilmiş değildir. Kendisi akide ve düşüncesini net biçimde ifade etmemiştir. Onun hakkında yapılan değerlendirmeler, çoğun, ortalık söylentileri ve onun kimi ifadelerine dayandırılan yorumlardan ibarettir. Hakkında olumlu ve olumsuz görüş belirenler çoktur.

Ehl-i Sünnet mensuplarından bazıları onu kolaylıkla “Râfızî”, “Şîî” veya “Mu’tezilî” diye tanımlamışlardır. Öte yandan Şîa’nın da ona sahip çıkmadığı, onu kendilerinden saymadığı ve uleması, mensupları arasında görmediği de müşahade edilmektedir. Bu nedenle ona ve eserine gereken ihtimamı göstermedikleri düşünülmektedir. Şimdi onunla ilgili görüşlerin lehte ve aleyhte olanları ve delillerini gözden geçirelim:

A.6.I. Râfızî -Mu’tezilî olduğuna Dair Görüşler ve Delilleri

1) Muhammed b. İshâk en-Nedîm, Abdülmün’im b. İdrîs (228),⁴⁶ Muhammed b. Umar el-Wâqidî (207)⁴⁷ ve İshâk b. Bîşr (206) gibi Ehl-i Sünnet ule-

⁴² Sözelimi bkz. İbnu’n-Neccâr, *Zeylû Tarihi Bağdâd*, II, 34; Bkz. *El-Fihrist* (1978), s.17; *Fihrist* (1970), I, 29.

⁴³ *Kitâbu’l-Fihrist* (1970), s. 14.

⁴⁴ Bkz. Yâqût, *Mu’cemu’l-Udeba*, XVIII, s. 17; İbn Hallikân, *Wefeyâtü’l-A’yân*, I, 52; Ziriklî, *el-A’lâm*, VI, 29; Brockelman, *Tarihu’l-Edebi’l-Arabî*, III, 72. Ayrıca bkz. *el-Fihrist* (2009), I, 29.

⁴⁵ Bkz. *el-Fihrist* (1970), I, 589; *el-Fihrist* (2009), I, 589.

⁴⁶ Bkz. *el-Fihrist* (1978), s. 138. Krş. *El-Fihrist* (1994), s. 123. Bu basımda iki müellif ile ilgili açıklama karışmıştır.

⁴⁷ el-Wâqidî, “Ali –aleyhi’s-selâm– Peygamber’in –sallallahu aleyhi vesellem– mucizelerinden biridir; tıpkı Hz. Mûsâ’nın Asâ’sı, Hz. İsa’nın ölülere diriltmesi gibi...” rivayetinin râvîsidir. Bkz. *El-Fihrist* (1978), s. 144-145; *el-Fihrist* (1994), s. 127-128.

ması tarafından "kezzâb" (yalancıların piri)⁴⁸ diye tanımlanmış bulunan bazı kişileri "siqa" (güvenilir, sağlam, sözü senet) saymıştır.⁴⁹ Bu da onun Ehl-i Sünnet kıstaslarına göre ulema, düşünür ve ravileri değerlendirmedeğini ortaya koyar. Öyle ise o, Ehl-i Sünnetten değildir.

2) Ehl-i Sünnet âlimlerinden söz eden Nedîm'in onların bazısı hakkında nadiren "Haşviyye'dendir" ifadesini kullanmıştır. Büyük hadis imamlarından bazılarını "Zeydiyye" mezhebinden sayması ve "Muqâtil b. Suleyman (150), Sufyân-ı Sevrî (161), el-Hasan b. Sâlih b. Hayy (168) ve Sufyan b. 'Uyeyne (198) gibi faqîh-muhaddislerin çoğu bu mezheptendir" değerlendirmesinde bulunmuş olması ve bu konuda [جَلَّةُ الْمُحَدِّثِينَ] "muhaddislerin büyük çoğunluğu" ifadesini kullanması⁵⁰ tepkilere yol açmıştır.

3) Nedîm'in, Muhammed b. İshâq⁵¹ ve İbn İshâq (İbrâhîm b. Muhammed) el-Fizârî gibi "siqa" kabul edilen âlimlere "ta'n etmesi" (dil uzatması),⁵² Mus'ab b. Abdullah,⁵³ Muhammed b. Ebû'l-'Atâhiyye'nin değerini düşürücü biçimde tanıtması de onun rical kıstaslarının farklı olduğuna işaret sayılmıştır.

4) Şii olmayan bazı kişileri "âmî" (bilgisiz, sıradan, cahil) sayması, öte yandan kimi Şia ulemasına övgülerde bulunması bu yönde değerlendirilmiştir.⁵⁴

5) Nedîm'in hocaları ve dostları arasında Hristiyan, Felsefeci, İsmâîlî ve Mu'tezilî bazı kişilerin bulunması onun aleyhinde delil olarak kulla-

⁴⁸ Ahmed b. Hanbel, el-Wâqidî hakkında: "Yalancının biridir; hadisleri maqlûb halde rivayet ederdi"; İbnü'l-Medînî, en-Nesâî ve Ebû Hâtim: "Hadis uyduran biridir"; İbn Râheweyh: "Bana göre o, hadis uyduran biridir"; Buhârî: "Onun hakkında sükût etmişlerdir." demektedir. Bkz. Zehebî, *el-Mizân*, VI, 273.

⁴⁹ Nedîm, İshâq b. Bîr hakkında ne lehte ne de aleyhte bir değerlendirmede bulunmuştur. "Siyer ve olayları yazanlardan biridir" deyip eserlerini saymıştır. Bkz. *El-Fihrist* (1978), s. 137; *el-Fihrist* (1994), s. 122-123.

⁵⁰ "Zeydiyye" başlığı altında bu tür ifadeler yer verir. Bkz. *El-Fihrist* (1978), s. 253; *el-Fihrist* (1994), s. 221-222.

⁵¹ İbn İshâq hakkında: "Ta'n edilmiştir; hayat tarzı [İslami adaba] uygun değildir... Hişâm b. Urve'nin hanımından asılsız şeyler rivayet ederdi... Ehl-i Kitâbı ilk ilim ehli sayardı... Ashâb-ı Hadîs onu zayıf sayar ve itham ederler" gibi ifadeler kullanır. Bkz. *El-Fihrist* (1978), s. 136; *el-Fihrist* (1994), s. 121.

⁵² Onun hakkında "Hür ve erdemli biri idi. Ancak hadislerinde çok hata yapardı" ifadesini kullanır. Bkz. *El-Fihrist* (1978), s. 135; *el-Fihrist* (1994), s. 121.

⁵³ Nedîm, Mus'ab hakkında hakaret içeren bir söz kullanmaz. Ancak onun babası Abdullah b. Mus'ab hakkında: "İnsanların en şerlilerinden -kötülerinden- biri idi. Ali -aleyhi's-selâm'ın evladına yüklenirdi" demiştir. Bkz. *El-Fihrist* (1978), s. 160; *el-Fihrist* (1994), s. 140.

⁵⁴ Bkz. Zirikî, *el-A'lâm*, VI, 29.

nılmıştır. Bunlarla yakınlığı ileri sürülerek onun "Şîi-Mu'tezilî" olduğu ortaya atılmıştır.⁵⁵

6) Nedîm, Hz. Ali, Hasan, Huseyn veya Ehl-i Bey'ten birini zikrederken, Râfızîlerin töresine uygun olarak, daima "'Aleyhi's-Selâm" ifadesini kullanmıştır.⁵⁶ Bu da onun Şîa'dan olduğuna delildir. Bu tercihini, çağının popüler kültürü haline gelen şîiliğin bir parça tesirinde kalmış olmakla açıklamak da mümkündür.

7) Bütün bunlarla beraber Nedîm'in, mutedil bir Şîi olduğu ancak asla müfrit görüş ve düşüncelere sahip olan Gulât-ı Şîa'dan olmadığı da ifade edilmiştir.⁵⁷

8) Ebû'l-Hasen el-Eş'ârî'yi Cebriyye'den sayan Nedîm'in,⁵⁸ aqîdesi sorgulanmış ve onun mutedil Sünnî çizgide olmadığı ileri sürülmüştür.

Esasen müellif, bu başlık altında daha çok Eş'ârî'nin Mu'tezile'den ayrılışını halkın huzurunda nasıl açıkladığı konusu üzerinde durur. Kimileri de "tahsili" konusunda değindiğimiz kimi hocalarının Grek, Pers, Hint ve Hristiyan felsefesine meftun kişiler olmasını onun doğru yolda olmadığına dair bir delil olarak kullanmak isterler.

Bununla birlikte onun ılımlı bir Şîi sayıldığını ortaya koyan daha güçlü deliller bulunduğunu ileri sürenler de vardır.⁵⁹ Çağın popüler kültürünün bu yönde kullanılmak istendiğine de dikkat çekmek gerekir. Bu dönemde fen bi-

⁵⁵ Bu görüşü Zehebi'ye dayanarak ortaya atan İbn Hacer'dir. Bkz. *Lisânu'l-Mîzân*, V, 72-73. Ayrıca bkz. Yâqût, *Mu'cemu'l-Udeba*, XVIII, 17; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifin*, IX, 41; Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 253

⁵⁶ Genelde kullandığı ifade "*aleyhi's-selâm*" dır. Ancak farklı ifadeleri kullandığı da tespit edilmiştir. Mesela Hz. Ali hakkında bir sayfada üç kere: "*Radiyellahu anh*" ifadesini, iki kere de "*aleyhi's-selâm*" cümlesini kullanmıştır. Aynı şey İmam Ca'fer b. Muhammed (v.148/) için de geçerlidir. Bkz. *El-Fihrist* (1978), s. 249, 250; *el-Fihrist* (1994), s. 217. Şu kadar var ki, Teceddud basımında Fihrist'in metninde zikredilip edilmediğine bakılmaksızın hepsinde "*aleyhi's-selâm*" klişesi eklenmiştir.

⁵⁷ Bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 29.

⁵⁸ *El-Fihrist* (1978), s. 257.

⁵⁹ Bunun en açık delili, Fihrist'te kullanılan dil ve üsluptur. Taassup sahibi hiçbir Şîi'de bu türden mutedil bir üsluba rastlanmaz. Öte yandan Ünlü tarihçi Maqrîzî onun Teşeyyu' ile itham edildiğini ifade eder. Bu da onun Şîi olmadığı kanaatinde olduğunu gösterir. Leiden Nüshasının kapak sayfasında yazılan biyografisinde de onun Teşeyyu' ile itham edildiği beyan edilmiştir. Bir şeyle itham edilmek mutlak manada onun gerçekliğini göstermez. 'Ayn-ı suht ile bakan bunu aleyhinde kullanabilir ama bu bakışla itidal terazisinin topuzu kaçır.

limlerinin değişik alanlarında ileri giden ve çağın kültür çevresini oluşturan zewât genellikle Mu'tezile kelâmcıları ile Fârâbî okulundan yetişen mantıkçılardı.

A.6.II. Ehl-i Sünnetten Olduğuna Dair Görüşler ve Delilleri

Öte yandan Nedîm'in Şîi olmadığını, olamayacağını iddia edenler de vardır. Bunların delillerine de bir göz atalım:

1- Nedîm, el-Fihrist adlı kitabında diğer mezheplerin faqihlerini, Şîa'nın faqihlerine takdim eder.⁶⁰ Şîa'dan olsaydı, önce kendi mezhebinin faqihlerini zikrederdi.

2- Nedîm, "Şeytânü't-Tâq" diye tanımlanmış olan şahıstan bahsederken onu bu laqapla zikrettikten sonra amme'nin ona bu laqabı taktığını Hâssa'nın ise onu "Mü'minu't-Tâq" laqabıyla andıklarını dile getirir. Şîası'nın ona "Şâhu't-Tâq" adını da verdiğini ifade eder.⁶¹ Bu açıklaması iki açıdan onun Şîa'dan olmadığını göstermektedir.

3- Şîiler özellikle On İki İmam Şîası, Talha, Zübeyr ve Hz. 'Âişe hakkında [رضي الله عنهم] (Allah, onlardan razı olsun) şeklinde saygı ve dua ifadelerini kullanmazlar. en-Nedîm ise, bu tür ifadeleri doğal bir anlatım içinde kullanmaktadır. Bu da onun mutedil bir çizgide olduğunu göstermeye yeter.⁶²

4- Nedîm, İmam Cafer es-Sâdıq'tan (148) söz ederken sadece "Ca'fer es-Sâdıq" ifadesini kullanır. Onun "imam" olduğuna dair bir ifade kullanmaz. Bu ise, Şîa'ya mensup yazarların normlarına aykırıdır. Demek ki, o Şîa'dan değildir.⁶³

5- Nedîm, Belâzurî'nin öğrencisidir. Bu zat, Abbâsî hükümdarı el-Mutewekkil'in nedimi idi. Söz konusu hükümdar ise, Ehl-i Beyt'e karşı düşmanlığı ve saldırganlığıyla tanınmıştı.⁶⁴

6- Nedîm'in Şîa'nın ilk dönem rical müelliflerinden sayılan en-Necâşî (450) ve et-Tûsî'nin (460) kitaplarında söz konusu edilmemesi, onun ehlu'l-

⁶⁰ Bkz. *El-Fihrist* (1994), s. 247-271. Krş. *El-Fihrist* (1978), s. 280-307.

⁶¹ Bkz. *El-Fihrist* (1994), s. 218. Krş. *El-Fihrist* (1978), s. 250. Bu nüshada "Âmme" ve "Hâssa" kavramları geçmez. "Şîası" yerine, doğrudan "Şîa, ona: Mu'minu't-Tâq" laqabını verir, denmektedir.

⁶² Bkz. *El-Fihrist* (1994), s. 219; *el-Fihrist* (1978), s. 250.

⁶³ Bkz. *El-Fihrist* (1994), s. 244. Krş. *El-Fihrist* (1978), s. 278.

⁶⁴ Bkz. *El-Usûlu'l-Erbea*, XVI, 273.

âmmâ'den (Şîa dışında kalanlardan) olduğunu göstermektedir. Yoksa her ikisi de kitaplarında ondan söz ederlerdi.⁶⁵

7- Anlaşılan, onun Şîa veya Mu'tezile'den olduğunu ileri sürenler, bu görüşlerini esaslı delillerle ispat edebilmiş değillerdir. Sözelimi, ez-Ziriklî (m.1956), İbn Hacer'den bir naqıl yaparak "Mu'tezilî" ve "Müteşeyyi" olduğunu, zira Ehl-i Sünnet'i "Haşwiye", Eş'arîleri de "Mucbire", Şîa'dan olmayan herkesi ise "âmmî" şeklinde tanımladığını iddia eder ki, bunun elle tutulur bir iddia olmadığı ortadadır.⁶⁶ Zira bu tür kelimelik ifadeler her zaman birtakım desiseler yoluyla bir kitabın içine yerleştirilebilmektedir.

A.7. Değerlendirme

Bu tür tanımlama ve ifadeleri temkinli karşılamakta yarar vardır. Zira onun: "Haşwîyye'dendir" şeklindeki tanımlaması İbn Kullâb⁶⁷ gibi nâdir kişilerle ilgili olup bütün Sünnî ulemâyı aynı kategoride saydığı anlamına gelmez. Eş'arî'ye (324) "Cebriyye" (el-Mucbire) ve "Bâbiyyetu'l-Haşwiyye" başlığı altında yer vermesi⁶⁸ de en-Nedîm'in, Şîi olduğunu göstermek için yeterli delil sayılmaz. Zira Şîa'nın kalıpsal ölçüleri vardır; sahabe ve Müslümanları buna göre değerlendirir ve Hz. Ali'nin etrafında yer almayan çevrelere saldırmadan edemezler. Nedîm'de ise, bu dar bakış ve bağnazlık yoktur.

Dikkat çeken diğer bir husus da el-Fihrist'in müellifine Mu'tezilî ve Şîi çevrelerde de herhangi bir değer verilmemiş olmasıdır. Ondan ve dünyaca ünlü eserinden doğru dürüst bahseden kaç Şîi veya Mu'tezilî'den söz edilebilir? Bu çerçevede onlar, onun mevsûciyetini bile tartışmışlardır.

Kimsenin dil uzatmaya cesaret edemeyeceği Ahmed b. 'Alî en-Necâşî (450)⁶⁹ ve Şeyh et-Tûsî (460),⁷⁰ Nedîm'in Fihrist'inden kimi naqiller yapmışlar-

⁶⁵ Bkz. Seyyid el-Hûî, *Mu'cemu Ricâli'l-Hadîs*, XVI, 72.

⁶⁶ Sözelimi Bkz. *El-Fihrist* (1994), s. 247-258; *el-Fihrist* (1978), s. 280-290. Bu sayfalarda değişik mezheplere mensup büyük müçtehitler anlatılır ve hiçbirine dil uzatılmaz; aleyhinde tek ifade kullanılmaz.

⁶⁷ İbn Kullâb: Abdullah b. Muhammed. Abbâd b. Süleyman ile ünlü münazaraları vardır. "Allah'ın kelâmı, Allah'ın kendisidir" derdi. Muhammed b. İshâq et-Tâdqânî ona: "Mesih hakkında ne dersin?" diye sormuş o da: "Müslümanlardan Ehl-i Sünnet'in Qur'ân hakkında söylediğini" cevabını vermiştir. El-Hâris el-Muhâsibî, Buhârî, Eş'arî, Maturidî ve daha nice ulemanın onun görüşlerinden ilham aldığı düşünülmektedir. Bkz. *El-Fihrist* (1978), s. 255-257; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I, 293; İsmail el-Bağdâdî, *Hediyetu'l-'Ârifîn*, I, 440.

⁶⁸ Başlıkta "İbn Ebû Bişr" şeklinde yer alır. Bkz. *El-Fihrist* (1978), s. 257; *el-Fihrist* (1994), s. 225.

⁶⁹ Bkz. "Bundâr b. Muhammed b. Abdullâh" biyografisi. Ebû'l-Hasan Ahmed b. Alî en-Necâşî, *Fihristu Esmâi Musannifi's-Şîa el-Muşteher bi-"Ricâl en-Necâşî"*, thq., el-Hucce es-

dır. Bu sayede hakkındaki ithamlar bir ölçüde zayıflamıştır. Hatta et-Tûsî'nin *el-Fihrist* adlı eserini tahkik eden Muhammed Sâdıq Bahru'l-'Ulûm (m.1977), onun bu eserini büyük ölçüde Nedîm'in *Fihrist*'ine dayanarak yazdığını ve ondan çok sayıda tercüme-i hâli (biyografiyi) naklettiğini ifade etmiştir.⁷¹

Genelde bütün mezhep ve meşrep mensupları ne *Fihrist*'e ne Nedîm'e gereken ilgiyi göstermiştir. Bu tutumun sebeplerinin araştırılması gerekir.

Bunun temel sebebi olarak onun sıradan bir kâtip, müstensih veya varrâq olduğu ve kayda değer bir eser yazmış olmasının düşünülmemiş olması gösterilmiştir.

İkinci sebep olarak da mevsûqiyyetinin tescil edilmemiş olması düşünülmektedir. Çünkü mutlak manada en-Necâşî (450) ve Şeyh Tûsî'nin (460) ondan birtakım nakillerde bulunmuş olmaları, onun güvenilir, sağlam, mutqin sayılması için yeterli delil sayılmaz, denebilmektedir. Aynı şekilde ünlü Mu'tezilî el-Qâdî Abdulcebbar (415) da "Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabaqâtu'l-Mu'tezile" adlı eserinde Nedîm'den söz etmemiştir. Hâlbuki Nedîm, *Fihrist*'in beşinci maqâlesinde Mu'tezile'nin belli başlı öncülerini ve eserlerini detaylı biçimde kaydetmiştir.⁷²

Bu gerçeğe rağmen İbn Hacer el-'Asqalânî (852), en-Nedîm hakkında oldukça menfi görüşler beyan etmiş ve onun değerini düşürmeye çalışmıştır.⁷³ Aralarında 450 yıllık bir zaman dilimi mevcut olmakla beraber 'Asqalânî'nin "Mu'tezilî ve Şîî idi" şeklindeki bir kanaat ve görüşe hangi delillere dayanarak ulaştığı tespit edilememiştir. Onun eserini gözden geçiren Şîî-Mu'tezilî olduğunu anlar, demek ise, mutlak bir kıstas değildir ve tutarlı bir delil sayılamaz. Zira onun çapında bir âlim olan Maqrîzî, el-Fihrist'i çokça kullanmasına rağmen, müellifinin *Teşeyyu'* ile itham edildiğini ifade etmiştir.

Seyyid Musa eş-Şubeyrî ez-Zencânî, Muessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, Kum el-Müşerreffe/İrân, ts. s. 114 (294. Biyografi). Söz konusu metin şöyledir:

" [٢٩٤] بنّاد بن محمد بن عبد الله إمامي متقدم، له كتب، منها: كتاب الطهارة، كتاب الصلاة، كتاب الصوم، كتاب الحج، كتاب الزكاة، ذكر ذلك أبو الفرج محمد بن إسحاق أبي يعقوب النديم في كتاب الفهرست، وذكر أيضا له كتابا في الإمامة، وكتابا في المتعة، وكتابا في العمرة "

⁷⁰ Bkz. "Dâvûd b. Ebû Zeyd" biyografisi. Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasan eş-Şeyh et-Tûsî (460), *Fihristu Kutubi's-Şîa ve Usûlihîm*, thk. Abdulazîz et-Tabâtabâî, Kum/İrân, ts.; eş-Şeyh et-Tûsî, *Fihrist*, thk., eş-Şeyh Cevâd el-Qayyûmî, Muessesetü'n-Neşri'l-Fiqâhe, 1417; s. 125 (Biyografi: 283.8).

⁷¹ Bkz. Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasan eş-Şeyh et-Tûsî (460), *Fihristu Kutubi's-Şîa ve Usûlihîm*, thk. Muhammed Sadık Bahru'l-'Ulûm, Nəcəf/İrāk, ts., *Mukaddime*, s. 2, 3, 4.

⁷² Bkz. *El-Fihrist* (1978), s. 245-248.

⁷³ Bkz. *Lisânü'l-Mizân*, V, 72-73.

Muhtemelen Şîî ve Mu'tezilî olduğu şeklindeki bu önyargı sebebiyle terâcim, kültür tarihi ve “*tabaqât*” müelliflerinin büyük çoğunluğu Nedîm ve onun değerli eserini tamamen görmezden gelmiş, bazıları ise onun dünyaca ünlü eserine birkaç satırla değinmekle yetinmiştir. Dünyada üzerinde en az 20-30 ilim adamının çalıştığı, kendisi ve eseriyle alakalı maqâleler ve kitaplar yazdığı bir şahsiyet için bu bir haksızlık olarak düşünülmektedir.

B) EL-FİHRİST

B.1. Fihrist'in Kelime Anlamı

Farsça olan “fihrist” kelimesini Arapçaya kazandıran kişinin Nedîm olduğu düşünülmektedir. Ünlü dilcilerden Cevherî, “fihrist” maddesine yer vermez. Yaygın kanaate göre, *fihris* (فهرس) sözcüğü asıl itibarıyla Arapça bir kökten değil, Farsça bir asıldan gelmektedir.⁷⁴ Kimisi de “fihrist” kelimesinin Arapçalaşmış şeklidir, demektedir.⁷⁵ Bu kelimenin fiilini قَبَسَ كَابَهُ فِهْرَمَةً şeklinde düşünenler de vardır. Buna göre [فِهْرَمَةً] kelimesi [قَبَسَ] fiilinin mastarı olmaktadır. *el-Fihrist* (فِهْرِسْت) ise, Arapçasının “*fihris*” (فِهْرِس) olduğu düşünülen sözcük anlamını taşır.⁷⁶

Fihrist'in anlamı, *muhteva, içerik, içindekiler, içinde kitap isimlerinin toplandığı kitap* demektir. Bu kavram, *bir kitabın içinde bulunan konuların listesi* (içindekiler) için de kullanılır.⁷⁷ Bu ismin birçok müellif tarafından kullanılmış olması muhtemeldir.⁷⁸

B.1.1. Bibliyografya Kavramı:

Bibliyografik eserler genelde bir konuda veya bir şahıs ya da ülke yahut da tarihin belli dönemi hakkında yazılan kitapların toplandığı listeyi ifade eder. Bu nitelik söz konusu eserin herhangi bir kütüphanede bulunmasına ya da bulunmamasına bakılmaksızın verilmiştir. Onun için bir kişinin, eğer çok eseri

⁷⁴ Bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, VI, 167, “fehrese” mad.

⁷⁵ Ez-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, VI, 521.

⁷⁶ İbn Durayd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan (321); *Kitâb Cemhere el-Luğa*, thq., Remzî Munîr Ba'lebekkî, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1987.

⁷⁷ Feyrûzâbâdî, *el-Qâmûsu'l-Muhît*, II, 236.

⁷⁸ Mesela: “Risâletu'l-Bîrûnî fi Fihristi Kutubî'l-Erâzî” bunlardan birisidir.

varsa, kendisine mahsus bir bibliyografyası olabilir; orada tüm düşünsel birikimi kaydedilir.⁷⁹

B.1.2. "Fihrist" ve "Liste" Kavramlarının İlişkileri

"Fihrist" ve "liste" kavramları, kitap isimlerini bir araya getirmeleri açısından ortak özelliklere sahiptir. Dolayısıyla her ikisine de sözlük açısından *fihrist* denebilir. Bu nedenle "fihrist" kelimesi İslam kültüründe herhangi bir ayırıma gidilmeksizin iki kesim için de kullanılmaktadır. "*Falan kişinin müellefatının fihristi*" dendiği gibi, "*falan kütüphanenin fihristi*" de denebilmektedir.⁸⁰

Bu birinci anlamı günümüzde "bibliyografya" diye bilinen kavramın manası kast edilirken, ikinci manasıyla "fihrist" kelimesinin modern kavramsal anlamına işaret edilmektedir. Bu batılılar tarafından belirlenmiş bir kavramdır. Müslümanlar bu bilimi yaklaşık on bir asırdır tespit edip tanımış ve bu alanda eserler ortaya koymuşlardır. Batılılar ise bu bilimi ancak on dokuzuncu asırda tanımaya başlamışlardır. Dolayısıyla bu bilim onların nezdinde kaynaklarıyla, kuralları ve metotlarıyla ancak günümüzde dört başı mamur bir bilim dalı olarak ortaya çıkmıştır.

Müslümanlar, uzun asırlar boyunca bu kavramı kendi zihinlerinde teşekkül eden şekli ve manasıyla kullanmışlardır. Bu nedenle onların her "fihrist" dediği yerde batının modern biliminin gelişmesinden sonra geliştirdikleri kavramlarla onu anlamaya çalışmak isabetli olmaz.

B.1.3. "Fihrist"ın Diğer Adları

Nedîm'in Fihrist'in adı üzerinde de kimi ihtilaflar vardır. En çok kullanılan ve yaygın halde bulunan adı "Fihrist"tir.⁸¹

Bununla beraber onun değişik isimlerle anıldığına da rastlanmaktadır. Bu isimlerin başlıcaları şunlardır: [فهرست العلماء] "*Fihristu'l-Ulemâ*"⁸², [فهرست الكتب]

⁷⁹ Bkz. DİA, *Kitâbiyât* "Mad."

⁸⁰ Bkz. el-Medhal ila İlmi'l-Bibliyografya, s. 25.

⁸¹ Bu eseri "el-Fihrist" diye kaydedenlerden bazıları: Flügel, Bayard Dodge, Eymen Fuad Seyyit, Rıdâ Teceddud, vd.

⁸² Riyâdizâde, *Esmâu'l-Kutub*, s. 246; Hâfız İbn Neccâr, *Zeylu Târihi Bağdâd*, II, 34; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, V, 72-73; VI, 558.

"Fihristu'l-Kütüb"⁸³, [الفهرست في أخبار الأدباء] "el-Fihrist fî Ahbâri'l-Udebâ"⁸⁴, [فهرست] Fihristu'l-'Ulûm"⁸⁵ ve [فوز العلوم] Fevzu'l-'Ulûm.⁸⁶

C) Fihrist'in Muhtevası

Fihrist'in bir bölümünde bu esrin 377 hicri yılında telif edildiğine dair birçok maqâlede bilgi verilirken, diğer kısmında böyle bir tarihlendirmeye gidilmediği müşahede edilmektedir. Bu da: "Acaba kitap iki kısım olarak mı planlandı?" sorusunu akla getirmektedir.

Çok yaygın bir yaklaşım olarak Fihrist kitabının bize tam ve kâmil manada ulaşmadığı düşünülmektedir. Eserin, müellifi tarafından tamamlanamadığı ve el-Wezîr el-Mağribî (418) tarafından tamamlandığı fakat eserin bu tamamlayıcı bölümünün elimize ulaşmadığı ileri sürülmektedir. Tarih ve kültür tarihi alanında çalışmaları günümüze kadar gelmiş bulunan Yâqût el-Hamewî (626) tarafından yapılan birçok Fihrist'ten yapılan metin naqli incelendiğinde bu görüşün delillerle beslendiği düşünülmektedir. Bu konu özel bir inceleme konusu yapılabilir.

Anlaşıldığı kadarıyla Nedîm, Fihrist adını verdiği eserini iki bölüm halinde tasarlamıştır. Birinci bölümü yalnızca İslam ve Müslümanlar ile alakalı literatüre tahsis etmiştir. Buna bağlı olarak öncelikle İslam ile ilgili ilimleri ele almıştır. Bunun yanında tarih süreci içinde İslam çizgisinden sapıp kendilerine mahsus bir yol, mezhep ve din olarak Yahudilik ve Hristiyanlık hakkındaki eserleri incelemeye almıştır. Bu bağlamda İslam üzere Allah tarafından gönderilen şeriatleri ortaya koymaya çalışmıştır. Ardından Arapça ve gramerini, edebiyat mahsullerini, şiir ve şairleri, kelam ve kelamcılar, fıkıh ve fıkıhçılar, hadis ve hadisçileri, tefsir ve tefsircileri ele almaya çalışmıştır. İşte bu konular, Qâhire (Paris) nüshasının ana konularını oluşturmaktadır.

İkinci bölüm ise, İslam öncesi döneme ayrılmıştır. Burada gayrimüslimler nezdinde ortaya çıkan ve oralarda gelişen ilim, bilim, sanat ve zanaat alanlarında zuhur eden incelemeler, risaleler, kitaplar ve diğer eserler ele alınmıştır. Qadim felsefe ve felsefeciler, eski dönem ilimleri, inanç sistemleri, mezhepler, kimyacılar ve sanatçılar, müsamereler, hurafeler, sihirbazlık, muskacılık, göz boyama ve eğlence türlerine ilişkin yazın kategorize edilmiştir.

⁸³ Yâqût el-Hamewî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, 2427.

⁸⁴ Es-Safedî, *el-Wâfî bi'l-Wefeyât*, II, 139.

⁸⁵ Hâcî Halife, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1303.

⁸⁶ İsmâil Bâşâ el-Bağdâdî, *Hediyetu'l-'Ârifîn*, II, 55.

Fihrist, çok kısa ve özlü bir önsöz ile başlar. Burada Nedîm, kitabının genel çerçevesini çizer. Ardından kitabında ele aldığı maqâlelerin (bölümlerin) başlıklarını ve muhtevalarının listesini verir. Bu maqâlelerin her biri belli bir konuya tahsis edilmiştir. Mesela birinci maqâle nahivciler ve dilcilere, ikincisi şiir ve şairlere, üçüncüsü kalam ve kalamcılara, dördüncüsü faqihlere ve muhaddislere, beşincisi felsefe ve diğer bilimlere ayrılmıştır.

Kitabın tamamını oluşturan on maqâlenin her biri muhtevalarının içeriğine uygun biçimde farklı fenlere (bilim dalına) ayrılmıştır.⁸⁷ Nedîm, bu fenlerin her birinde, o konuda eseri bulunan kişileri kaydeder.⁸⁸

Şimdi de Fihrist'teki maqâlelerin başlıklarını ve kaç sayfayı kapsadıklarını gözden geçirelim:

Birinci Maqâle: *Kavimlerin Dilleri ve Semavi Şeriatlarla İlgili Kitaplar*.⁸⁹ Birinci bölüm çeşitli milletlerin konuştuğu diller, kullandığı yazılar ve bunların özelliklerinin yanı sıra mukaddes kitaplar, Kur'an, kıraat ilmi ve bu konunun uzmanları olan kurrâlara ayrılmıştır. Yahudi ve Hristiyan kutsal kitaplarına da temas edilmekte, Yahudi âlimlerinden sadece Saîd el-Feyyûmî'ye (Saadia Gaon) yer verilmekte, ayrıca bazı Hristiyan din âlimleri tanıtılmaktadır.⁹⁰ (ss. 6-59).

İkinci Maqâle: *Nahivciler ve Lügatçiler*: İkinci bölüm dil ve gramer hakkında olup Arap nahvinin teşekkülü, Kûfe ve Basra dil okullarında nahiv ilminin gelişmesi, bu okulun görüşlerini birbirine katarak yeni bir görüş ortaya atmaya çalışanlar, Arapların en büyük edipleri ve hatipleri gibi konulara ilişkin bilgiler içermektedir. Bu bölüm kitabın en uzun bölümlerinden biridir. (ss. 59-130).

⁸⁷ Acaba kitap tasnifinde kullanılan bu onlu sistem, Nedîm'in orijinal buluşu mudur yoksa daha önce buna benzer bir onlu sistem kullananlar var mıdır? Bildiğimiz kadarıyla Nedîm'den önce Ebû Temmâm'ın (228), *el-Hamâse*'de, İbn Sellâm'ın (232), *Tabaqâtu Fuhûli 'Şu'arâ*'da, İbn Quteybe'nin (276), *'Uyûnu'l-Ahbâr*'da onlu sistemler kullandığıdır. Hamâse kitapları da, çoğun, onlu bir sistemle düzenlenmiştir. Bu edebi türler Nedîm için en azından ilham kaynağı olarak düşünülebilir.

⁸⁸ İlginçtir, Nedîm'in *Fihrist*'i 1871-1872'den yayınlandıktan 3-4 yıl sonra yani 1876'da modern kütüphaneciliğin babası sayılan Melvil Dewey (1851-1931), onlu kütüphane sistemini yayınlamıştır. Buradan hareketle, Dewey, bu sistemini *Fihrist*'in onlu sistemine borçludur, denebileceği düşünülmektedir. Bu eserin onun temel düşünceleri üzerinde ilham verici biçimde tesir ettiği kuşkusuzdur.

⁸⁹ Biz bu sayfa numaralarını *Fihrist*'in 1978'de Beyrut'ta basılan nüshasına göre verdik.

⁹⁰ Bu konuda Ebû Hayyân et-Tewhîdî, *Risâletu'l-Kitâbe*, el-Qalqaşandî, *Subhu'l-A'sâ fi Sinâ'ati'l-İnşâ* adlı eserlerini yazmışlardır.

Üçüncü Maqâle: *Haberler, Edebiyat, Ensâb ve Siyer:* Üçüncü bölümde tarih, siyer, ensâb âlimleri ve bunların eserleriyle kâtipler, divanlar, nedimler, mûsîqîşinâslar tanıtılmakta ve eğlenceye dair konulara yer verilmektedir. Bu bölüm, el-Fihrist'in en uzun iki bölümünden biridir. (ss. 131-222).

Dördüncü Maqâle: *Şiir ve Şâirler:* Dördüncü bölüm şiir ve şairler hakkındadır. (ss. 223-244).

Beşinci Maqâle: *Kelam ve Mütetekellimler:* Burada Mu'tezile, Murcie, İmâmiye ve Zeydiye Şi'ası, Mücbire, Haşwiyye, Hariciye, Mutesawwife, İsmâ'iliyye hakkındadır. (ss. 245-279).

Altıncı Maqâle: *Fıqh, Fuqahâ ve Muhaddisler:* Altıncı bölüm fıqha ve fıqhî mezheplere ayrılmış olup eserin en geniş kısmıdır. (ss. 280-330).

Yedinci Maqâle: *Felsefeciler ve Qadîm İlimler ile İlgili Haberler ve Bu Konuda Yazılan Kitaplar:* Burada Grek, Hind ve Fars kökenli filozoflar, eserleri ve görüşleri ele alınmıştır. Bu bölüm, *Fihrist*'in en uzun iki bölümünden biridir. (ss. 331-422).

Sekizinci Maqâle: *Musâmereciler ve Hurafecilerin Haberleri, İsimler ve Hurafelerle İlgili Haberler:* Yani sekizinci bölüm sihir, büyü, tılsım, gözbağcılık ve hurafelere ayrılmıştır. (s. 422-441).

Dokuzuncu Maqâle: *"Sâbie" diye bilinen Keldanlı Harnâniyyenin mezhepleri ve Keldanlı Senewiyyenin mezhepleri:* Yani, Dokuzuncu bölüm Sâbiîler, Maniheistler, Mazdekîler gibi eski Mezopotamya ve Pers din ve kültürlerinin uzantısı olarak varlıklarını devam ettiren din, mezhep ve kültürleri, bu konuda yazılan kitapları ve müellifleri ele alır. (ss. 441-493).

Onuncu Maqâle: *Qadîm ve sonraki dönem felsefecilerden olan Kimyacılar ve Sanatçılar:* Onuncu bölüm de İlkçağdan itibaren eski kimya alanındaki çalışmaları içermektedir. (ss. 493-507).

D) Nedîm'in Fihrist'teki Metodu

I) Özlü Anlatımı Tercih Eder:

1- Nedîm'in *Fihrist*'te izlediği metodun bir özelliği, anlatımda en kısa yolu izlemeye çalışmasıdır. Bunu onun önsözünde bile görmek mümkündür. Ön-

sözü o kadar kısadır ki, metodunu, hedefini ve usulünü izah etmekten çok uzak olduğu gibi yazdığı kitabın adını açıkça dile getirmekte yetersiz kalmıştır.⁹¹

2- Tekrar etmekten kaçınması ve bu amaçla okuru kendisinden öncekilerin kitaplarına havale etmesidir. Yani Nedîm günümüzde atıf diye bildiğimiz metodu da kullanır. Mesela bir kişi veya kitaptan iki yerde söz ettiğinde bu iki yerden birinde onu nerede ve hangi amaçla zikrettiğini ifade ederek gereksiz bilgi ve tekrardan kaçınır.⁹²

Bununla beraber kimi zaman bir kitaptan veya mezhepten uzun uzadıya bahsettiğine de rastlanır. Mesela *İsmâ'iliyye*'nin kollarından ve *Kitâbu'l-'Ayn*'den detaylı biçimde bahsetmiştir.⁹³

II) Ele Aldığı Musannıflar (Müellifler) Hakkında Bilgi Verir

Nedîm, *Fihrist*'te bahsettiği musannıf ve müelliflerden bahsederken onların en ünlülerden başlar, ardından şöhreti onlara yakın olanları zikreder. Bu minval üzere en az şöhreti olanlarına doğru gider. Bu metodu kitabının tamamına uyguladığını üçüncü maqâlenin üçüncü fenninde açıkça ifade eder.⁹⁴ Müellifin kimi zaman bu metoda aykırı anlatımları da vardır. Bu durumda neden böyle anlattığını açıklar.⁹⁵

Biyografilerini de kategorize ederken "tabaqât sistemi"ni kullanır. Bunu kendisi birkaç yerde açıklar. Şairleri bu düzenin dışında zikretmek istediğinde buna dikkat çeker.⁹⁶ Büyük şöhrete kavuşmuş ve haberleri her tarafa yayılmış olan müelliflerin biyografilerini, bu şöhretlerini yeterli bularak, vermez. Bu durumu birçok zatın biyografilerinde açıkça ifade eder.⁹⁷

Biyografisini verdiği kişilerin hem doğum hem de ölüm tarihlerini vermeye özen gösterir. Ama vefat tarihlerine daha çok dikkat ettiği, çoğu kimsenin

⁹¹ Bkz. *Fihrist* (1978), ilk sayfa; *Fihrist* (1994), s. 7; *Fihrist* (2009), I, 3.

⁹² Bu konuda bazı misaller için bkz. *Fihrist* (2009), I, 486-487; II, 65, 416. Burada okuru, Belhî'nin *'Uyûnu'l-Mesâil ve'l-Cevâbât* kitabına havale eder.

⁹³ Bkz. *Fihrist* (2009), I, 114-116; 666-671.

⁹⁴ Bkz. *Fihrist* (2009), I, 450-451.

⁹⁵ *Munâlâvus, el-Qâsim b. Ma'n ve Qustâ'nın biyografisinde bu türden açıklamalar yapar. Bkz. Fihrist* (2009), I, 208, 594; II, 214, 292.

⁹⁶ Bkz. *Fihrist* (2009), I, 396, 420, 423, 467, 501-502.

⁹⁷ *İbnu'l-Mu'tez, Me'mûn ve Cahza'nın biyografilerini bu nedenle vermez. Bkz. Fihrist* (2009), I, 358, 359, 449.

doğum tarihlerini vermediği gözlenmektedir.⁹⁸ Bazen de "vefat etti" deyip tarih belirtmez.⁹⁹ Bazen bir kişinin biyografisini birden çok yerde verir.¹⁰⁰ Kimi zaman biyografisini verdiği kişi hakkında en yakın kaynakları mesela çocuklarının veya öğrencilerinin verdiği bilgileri kullanır.¹⁰¹

Bahsettiği kişilerle bir yakınlık, dostluk ve tanışıklığı varsa bunu özellikle ifade etmeye özen gösterir.¹⁰² Kendisinden sonra vefat etmiş kimi çağdaşlarının biyografilerine de yer verir. Kitabını yazdığı sırada bu kişilerin hayatta olduğunu belirtir.¹⁰³ Biyografisini verdiği kimi müellifleri tenqîd eder.¹⁰⁴

Nedîm'den önceki bibliyografilerde bu türden bir düzen yoktur. Onlar için ne zamanı ne de şöhreti ilkeli biçimde esas alan bir tasnif veya düzenlemeden söz edilebilir.

Bu dönemde ortaya çıkan kitap listelerinin incelenmesinden anlaşıldığına göre bu tür bibliyografyalar ferdi çalışmalardı; kime ait olursa olsun konuyla ilgili tüm eserleri kaydetmeyi hedeflemiş değillerdi. Öte yandan bu dönemde müellifler, kendi müellefatının listelerini bizzat kendileri yazarlardı. Kimi zaman bu işi onların öğrencileri yaparlardı. Nedîm döneminde bununla ilgili çok kayıt ve çalışma mevcuttu ve rahatlıkla ulaşılabilecek yerlerde duruyordu.

III) Ele Aldığı Kitaplar Hakkında Maddi Bilgiler Verir

Nedîm, ele aldığı kitabı görmüşse, kaç cildini gördüğünü, hacmini, kaç cilt ve kaç sayfa olduğunu, sayfalarını büyük mü orta boy mu olduğunu, her sayfada kaç satır bulunduğunu, her satırda yaklaşık kaç kelime yer aldığını beyan eder. Kitabın en önemli vasıflarını ve özelliklerini açıklar. Kitabın orijinal mi yoksa kopya mı olduğunu dile getirir. Kaç nüsha olduğunu, hangi nüshasının daha sağlam olduğunu tespit eder. Kim tarafından hangi hatla yazıldığını belirtir.¹⁰⁵ Kimi zaman bunlara ilave olarak kitabı nesnel bir şekilde değerlendi-

⁹⁸ Bkz. *Fihrist* (1978), s. 47: İbn Mucâhid (d.245, vefatı 324 senesi Şaban'ın son gününe bir gün kala), s. 69: Ebû Mihlem eş-Şeybânî (d. Mansûr hacca gittiği sene, v.248),

⁹⁹ Bkz. *Fihrist* (1978), s. 67, 68, 84, 96: Ebû Ziyâd el-Kulâbî, Şubeyl b. 'Ar'ara el-Dabû'î, el-Curremî, er-Ruâsî.

¹⁰⁰ Ebû Bekr b. Kâmil, Ebû'l-Hasan er-Rummânî biyografileri birden çok yerde zikredilenlerdendir. Bkz. *Fihrist* (2009), I, 84, 188, 623; II, 122.

¹⁰¹ Sîrâfî ve Şâfîî hakkında böyle yapmıştır. Bkz. *Fihrist* (2009), I, 183, II, 55, 202.

¹⁰² Bkz. *Fihrist* (2009), I, 433, 674, 690, II, 126, 465.

¹⁰³ Muhammed b. İmrân el-Merzubânî bunun bir misalini oluşturur. Bkz. *Fihrist* (2009), I, 407-408; Yâqût el-Hamewî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, 2582.

¹⁰⁴ Cahza ve eş-Şimşâtî gibi. Bkz. *Fihrist* (2009), I, 449, 476.

¹⁰⁵ Bkz. *Fihrist* (2009), I, 206, 236, 237, 362, 401, 464, 502, 582-584, II, 119, 276-277.

rir. Onun orijinal mi sıradan mı yoksa intihal mı olduğunu ifade eder. Kitabın tamamlanıp tamamlanmadığına, müşveddesinin temize çekilip çekilmediğine dair bilgiler verdiği de olur.¹⁰⁶ Şu kadar var ki, en-Nedîm'in ele aldığı her kitap için bu türden bütün bilgileri verdiği söylenemez. Mesela kaynak olarak kullandığı veya kendisinden bahsettiği kitapları gördüğüne 82 yerde işaret eder.¹⁰⁷ Bunun dışında kalanlar hakkında bu bilgileri vermez.

Bilgi verirken öncelikle gördüğü kitapları, ikinci sırada hakkında bir şeyler okuduğu veya duyduğu kitapları tespit etmeye çalışır. Kimi zaman kitapların bölümlerine, tertiplerine ve içindekilerine değinir.¹⁰⁸

Kitaplardan söz ederken, kimi zaman, onların gerçek isimlerini vermeye değil, konularını açıklamaya çalışır. Mesela: "Erdemli doktorun filozof olduğu hakkında bir kitap" ifadesi gibi...¹⁰⁹ Bu tür açıklamalar yaparken önce kitabın asıl ismini verdikten sonra bu tür değerlendirmelere gitmiş olmasının daha faydalı olabileceği düşünülmektedir.

IV) Kullandığı Kaynaklar Hakkında Bilgi Verir

Çeşitli alanlar ve kişilerle ilgili olarak yazılmış bulunan "terâcim" (muhtasar hayat hikâyesi) ve tarih kitaplardan yararlanan Nedîm'in, tabiat ve fen bilimleri ve qadim Yunan kültürü ile ilgili eserlerden istifade etmiş olduğu düşünülmektedir. Doğal olarak kullandığı kaynaklar konudan konuya farklılık arz etmiştir. Bu bağlamda Ebû't-Tayyib el-Luğavî'nin, biyografilerini verdiği Nahivci ve Dilcilerin eserlerini kaydettiği "Merâtibu't-Temwîn" adlı eserini kaynak olarak kullanmıştır.

Yanı sıra Ebûl-Hasan b. el-Kûfî (233) ve Ebû'l-Ferac el-İsfahânî (357) tarafından kaleme alınan müellefattan da yararlanmış. Ayrıca ve İbn Culcul'in,¹¹⁰ biyografilerini tabiplerin eserlerini ele aldığı "Tabaqâtu'l-Etibbâ ve'l-Hukemâ"

¹⁰⁶ Bkz. *Fihrist* (2009), I, 15, 24, 107, 157, 174, 175, 180, 180, 181, 218, 226, 228, 231, 242, 362, 445, 449, 502; II, 30, 278, 449.

¹⁰⁷ Bkz. *Fihrist* (1978), I, 6, 32, 35.

¹⁰⁸ Bkz. *Fihrist* (2009), I, 431, II, 257, 280.

¹⁰⁹ Bkz. *Fihrist* (2009), II, 257, 280.

¹¹⁰ Ebû Dâvûd Süleyman b. Hassân el-Endelûsî (332-384/843-994). Doktorluk ve eczacılıkta ileri düzeyde bilgi ve deneyim sahibi, tarihçi ve tıpcıdır. Özellikle Dioscorides'in tıpla ve eczacılıkla ilgili eserleri üzerinde çalışmıştır. Zamanın sultanı Hişâm el-Mueyyed Billah'ın özel doktorluğunu yapmıştır. Bu alanlarla ilgili değerli maqâle ve eserleri vardır. Bkz. İbn Ebû Useybi'a Muwaffaquddin Ebû'l-Abbâs Ahmed, Beyrut 1299/1882, *Uyûnu'l-Enbâ fi Tabaqâti'l-Etibbâ*, s. 21, 27, 49, 54, 77, 80, 110.

adını taşıyan kitabını misal olarak verebiliriz. Bu ikinci eser, en-Nedîm'in *el-Fihrist*'ini yazdığı aynı senede yazılmıştır.

Nedîm'in kendisinden faydalandığı düşünülen çalışmalardan biri de el-Câhız'ın (255) müellefatına ilişkin fihristlerdir. Câhız bu fihristleri "*el-Hayewân*" adlı kitabının başında kaydetmiştir. Nedîm de onlardaki bilgileri kullanmıştır.¹¹¹

Nedîm'in bu ilk dönem bibliyografilerinden, özellikle Câhız (255) ve Câbir b. Hayyân'ın (200) fihristlerinden istifade ettiği düşünülmektedir. Onun yazılı bulunan iki listesi mevcuttur. Birincisinde tüm eserleri genel manada kaydedilmiştir. Diğerinde ise özellikle kimya ile ilgili eserleri zikredilmiştir. Anlaşıldığına göre bu müellif, tarihin bu uzak döneminde eserlerinin konuları arasında önemli bir fark olduğunu anlamıştır. Câbir, her tür ilgi ve takdiri hak eden bu idraki nedeniyle, kimya ile ilgili eserlerinin okurları ile diğer eserlerinin okurlarının birbirinden ayrı olduğunu anlamıştır. Onun için bir listesinde tüm eserlerini kaydetmişken, diğerinden ancak mütehasıs kişileri ilgilendiren müellefatını zikretmiştir.

Fihrist'in kaynakları tespit edilebilir mi? Acaba en-Nedîm bu eseri yazarken ne gibi kaynakları kullanmıştır ve ne gibi eserlerden yararlanmıştır?

Nedîm'in, el-Fihrist'inde Câbir b. Hayyân'ın kendi müellefatı için hazırladığı "*el-Fihrist*", Ebû'l-Hasan el-Kûfî'nin hazırladığı "bibliyografik listeler", er-Râzî'nin kitapları için hazırlanan "*el-Fihrist*" ve Yahya b. 'Adiy tarafından kaleme alınan Aristoteles'in kitaplarını içeren "*el-Fihrist*" gibi eserleri gördüğü ve kitabını yazarken onlardan pek çok bilgiyi olduğu gibi aktardığı bilinmektedir.

Bunun yanında Nedîm, mutlak manada Hârûn Reşit tarafından kurulup Me'mûn döneminde zirveye tırmanan "Beytu'l-Hikme"de mevcut olan tüm eserleri de elden geçirmiş ve incelemiş olmalıdır. Yarı sıra, onun, devlet adamları, vezirler ve ilme hizmeti seven kişiler tarafından Bağdat, Medinetu's-Selâm (İbn Hâcib en-Nu'mân Kütüphanesi), Medinetu'l-Hadîse (Muhammed b. el-Huseyn b. Ebû Ba'ra Kütüphanesi), Musul (Ali b. Ahmed el-İmrânî Kütüphanesi), Basra, Kûfe, Samerra gibi şehirlerde kurulan devlet ve vakıf kütüphanelerini de inceden inceye elekten geçirmiş olması gerekir.¹¹²

¹¹¹ Bkz. Ebû Usmân Umar b. Bahr el-Câhız, *Kitâbu'l-Hayewân*, thq. Abdusselam Hârûn, 2.Basım, Mısır 1384/1965, I, 4-12.

¹¹² Bkz. el-Fihrist (2009), Muqaddime, 10; I, 13, 51, 106-107, 265, 515, 503, 674, II, 208, 234-235, 258, 462-463.

Nedîm'in el-Fihrist'te kaynak olarak kullandığı kitaplardan da söz edilebilir. Nedîm, çoğun, bunları kendisi açıkça ifade eder. Bir fikir versin diye bunlardan başlıca başvuru kaynaklarını zikrederim:

İbnu'l- Kûfî diye meşhur olan Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ubeyd b. ez-Zubeyr el-Esedî (348). Ayrıca Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Rüstüm et-Taberî (310), Ebû'l-Huseyn 'Abdullah b. Muhammed b. Sufyân el-Hazzâz (325), Ebû't-Tayyib Ahmed b. Uhay eş-Şâfiî, Cahcah diye bilinen Ebû'l-Feth 'Ubeydullah b. Ahmed en-Nahwî (358). Bunlardan Kûfeli Gramerciler ve Tarihçiler konusunda yararlanmıştır. Sa'da b. el-Mubârek'in *Kitâbu'l-Erâdi ve'l-Miyâh ve'l-Cibâl* kitabından da istifade etmiştir. (*Fihrist*, Seyyid, I, 213-214)

En-Nadr b. Şumeyl'in *Kitab es-Sıfât* adlı eserinden (FS. I, 145); Hişâm b. Muhammed b. Es-Sâib el-Kelbî'nin Müellefatına ilişkin listeyi İbnu'l- Kûfî'nin hattından nakletmiştir. (FS. I, 301-305)

Aynı şekilde Ebû'l-Hasan 'Ali b. Muhammed el-Medâinî'nin Müellefatına ilişkin listeyi kullanmış onun hattından birçok âlimin biyografisini ve kitaplarının isimlerini aktarmıştır (FS. I, 316-323); yine onun hattından ez-Zubeyr b. Bekkâr'dan rivayet edenlerin isimlerini nakletmiş İshak b. İbrahim el-Mawsilî'nin *Kitâbu'l-Eğâni el-Kebîr* (FS. I, 438)

Ebû'l-Hasan b. et-Tenh'in Beni'l-Furât'ın kitaplarından elde ettiği dile, gramere, şiirlere ve diğer konulara ilişkin yorumları kaydetmiştir. Ebû'l-Anbes es-Saymerî'nin Mesâwiy el-'Awâm adlı kitabını kaynak olarak kullanmıştır. (FS. II, 460-461)

Ömer b. Şebbe'nin "Mekke" kitabından istifade etmiştir. Ebû'l-'Abbas Ahmed b. Muhammed el-Sewâbe b. el-Katib'in (277) *el-Kitâbe we'l-Hatt* adlı eserini kaynak olarak kullanmıştır. (FS. I, 13, 17, 20)

Me'mûn tarafından Hikmet Kütüphanesi'ne sorumlusu tayin edilen Sehl b. Hârûn (215) Hatt ve Arap kelamının methine ilişkin sözlerini nakletmiştir. (FS. I, 25, 26)

Cehşiyârî'nin el-Wuzerâ kitabından, İbn el-Muqaffâ'nın Farslarla ilgili eserlerinden, İbrani Qaleminden söz ederken "Bazı Qadîm Kitaplar" ve "Bazı Qadîm Tarihler" dediği kaynaklardan, Yahudilerin bazı ilim erbabından ve onların fazıllarından konuyla ilgili bilgiler aktarmıştır (FS. I, 29, 30, 31, 34, 36, 156).

Ebû'l-Fadl Ca'fer b. el-Muktefi Billah'tan kitabının pek çok yerinde özellikle Yedinci Maqâlede bolca nakiller yapmıştır. Muhammed b. Zekeriya er-

E) Fihrist'in Hususiyetleri

Hicri dördüncü asırda kitaplar ve müellif alanında üç önemli kitap yazılmıştır. Bunların birincisi Fârâbî'nin (339) *İhsâu'l-'Ulûm'u*, ikincisi Nedîm'in (380) *Fihrist'i*, üçüncüsü ise Hawârizmî'nin (387) *Mefâtihu'l-'Ulûm'u*dur.

Bu üç eserin kendi alanlarında önemli oldukları konusunda şüphe yoktur. Şu kadar var ki, Arapça olarak yazılmış kâmil manadaki ilk bibliyografik eserin Nedîm'in, *Fihrist'i* olduğu konusunda genel manada bütün doğulu ve batılı araştırmacılar ve ilim adamları ittifak etmektedir. Elbette bu bilim dalı Nedîm'in *Fihrist'*inde ortaya koyduğu düzeyde durup kalmış değildir. Ondan sonraki on asırlık dönemde de bu alanda gelişmeler olmuş ve bibliyografik eserlerin kat ettiği uzun yolun trafik işaretleri gibi nice eserler Müslümanlar ve gayrimüslimler tarafından kaleme alınmıştır. Bunların pek çoğu da *Fihrist'*ten istifade etmişlerdir.¹¹⁸

İşaret edilen bu ve benzeri eserler Nedîm'in *Fihrist'*inden sonraki çalışmalarıdır. Bunların ondan istifade etmiş olmaları makul ve malumdur. Ancak ondan önceki çalışmalar bu kadar açık ve belirgin değildir. *Fihrist'*in bize ulaşan nüshaları dikkate alındığında müellifinin hicri 377 yılına kadar ne kadar farklı ilim dalıyla ilgili olursa olsun Arapça yazılan ve Arapçaya çevrilen bütün eserleri kapsamaya çalıştığı ve hiçbir eseri dışarıda bırakmamaya gayret ettiği anlaşılmaktadır. Burada iki şeyin sorgulanmadan kabul edilmemesi gerekmektedir:

1- Nedîm ve *Fihrist'*e gelinceye kadar kimsenin bu konuyu ele almadığını söylemek ne kadar doğru olabilir?

2- Ne kadar mahir ve ne ölçüde malumat sahibi olursa olsun nihai noktada bir kişinin yaklaşık 400 yıllık kültürel müellefatı, hiçbirini dışarda bırakmayacak şekilde, ele almış olması mümkün müdür? Böyle bir çalışmayı bugün

¹¹⁸ Bunların bazılarını burada hatırlayalım: 1- *el-Milel ve'n-Nihal*, 'Abdulkerim Şehristânî (548), 1- *Mu'cemu'l-Udebâ*, Yâqût el-Hamewî (626), 2- *Zeylu Târihi Bağdâd*, Hafız İbnu'n-Neccâr (643), 3- *Ahbâru'l-'Ulemâ' bi-Ahyâri'l-Hukemâ'*, Alî b. el-Qâdî el-Kıftî (646), 4- *Uyûnu'l-Enbâ' fî Tabaqâti'l-Etbbâ'*, İbn Ebû Üsaybi'a (668), 5- *Wefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, Ahmed İbn Hallikân (681), 6- *Târîhu'l-İslâm ve Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, Hafız ez-Zehebi (748), 7-9- *Lisânu'l-Mizân*, *Tehzibu't-Tehzîb* ve *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, İbn Hacer el-Asqalânî (852), 10- *Tabaqâtu'l-Mufessirîn*, Muhammed b. 'Alî ed-Dâvudî (945), 11- *Miftahu's-Sa'ade*, Taşköprizâde (968); 12- *Keşfu'z-Zunûn*, Hâcî Halîfe (1067), 13- *İydâhu'l-Meknûn fî'z-Zeyli 'alâ Keşfi'z-Zunûn*, İsmâil Paşa el-Bağdâdî (1339), 14- *Hediiyetu'l-'Ârifîn Esmâu'l-Muellifîn Âsâru'l-Musannifîn*, İsmâil Paşa el-Bağdâdî (1339), 15- *Mu'cemu'l-Matbû'âti'l-'Arabîyye ve'l-Mu'arrabe*, Yûsuf Serkîs (m.1932), 16- *Târîhu't-Turâsi'l-'Arabî*, Carl Brockelmann (m.1956).

bile ilimde, teknik ve malzemede meydana gelen onca gelişmeye rağmen değil bir kişi, bir kurum bile gerçekleştiremez.

Nedîm, Fihrist'inde hedefini geniş tutmuştur. Ancak tüm İslam âleminde, Hint, Fars ve Yunan kültüründe mevcut olan bütün Arapça kitapları kuşatan bir çalışma yapmak hiç de kolay değildir. Onun Mısır, Yemen, Hicaz, Afriqâ ve Endülüs gibi uzak bölgelere uzanamadığı, hatta kendi havzasında mevcut kimi müellif ve musannıfları göremediği tespit edilmiştir. Adını zikrettiği her âlim veya sanatçının tüm eserlerini kaydetme iddiasında da olmamıştır. Doğrusu da budur. Mütevazı bir çalışma her zaman iddialı bir çalışmadan iyidir.

Birçok açıdan kemalin doruğunu zorlayan bir eserin sahasında ilk olması düşünülemez. Bu kadar geniş ve kapsamlı bir çalışmanın herhangi bir dilde bibliyografik eserlerin ilki olması pek mümkün gözükmemektedir. Mesela Ebû'l-Hasan b. el-Kûfî (233) bu konuda bir öncü olarak düşünülebilir.¹¹⁹ Akıl, mantık ve doğal seçme/seçilme kuralları çerçevesinde düşünüldüğünde bu kitabın ilk adım olarak düşünülemeyeceğini öngörmektedir. Bu eser, ancak kendisinden önce yapılmış birbirinden kopuk küçük çaplı, dar alanlı çalışmaların bir meyvesi olarak düşünülebilir.

F) Fihrist'in Önemi

Bu eserin önemini Doğulu ve Batılı birçok bilim adamı tespit etmiştir. Öncelikle Yâqût el-Hamewî, onun sahasında önemli bir boşluğunu doldurduğunu, te'lif ve tanziminin fewqalâde olduğunu ifade etmiştir.¹²⁰ İslam kültür sisteminde çok değişik alanlarda önemli eserler yazarların çoğu Fihrist'ten istifade etmiştir. Bunlara yerinde işaret ettik.

Nedîm, mesela 165 Müslüman matematikçiden bahsettiği ve onlar hakkında bilgi verdiği düşünüldüğünde onun verdiği bilgilerin önemi daha kolay anlaşılabilir. Ayrıca o sevgi, dostluk, aşk ve âşıklar hakkında tam üç sayfa tutan kitap adlarını sıralar. Bunlardan günümüze gelenler çok nadirdir. Onlar hakkında tüm bildiğimiz Fihrist'in aktardığından ibaret kalmıştır.¹²¹ Bunlardan biri üzerinde araştırma yapan herkes bu tespitleri teslim eder.

Batılı ve doğulu müsteşriklerden İslam kültürü ile ilgilenenler de özellikle el-Fihristi taqdîr etmişlerdir. Sözelimi, M. Berthelot (m.1907): "İslam'ın ilk dört asrında bilimlerin ulaştığı düzeyi tespit etmek için el-Fihrist ana kaynak konu-

¹¹⁹ Bkz. Fuâd Sezgin, *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*, II, 289.

¹²⁰ Yâqût el-Hamewî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, XVIII, 268.

¹²¹ Bkz. Fihrist (1978), s. 425-428.

mundadır" ifadesini kullanır.¹²² Alman musteşriq Sigrid Hunke (m.1999) de *Arap Güneşi Batının Üzerine Doğar* adlı eserinde el-Fihrist kitabının önemini vurgular.¹²³ F. Rosenthal, *Müslümanlarda Tarih Bilimi* adlı eserinde Fihrist'e çok büyük önem atfeder ve onun metni ile daha sonra yazılan tarih metinlerini karşılaştırma arzusunun dile getirir. Bunun çok değerli bir çalışma olacağını anlatmaya çalışır.¹²⁴ Müslümanlar nezdinde bu kitabın bilim dünyasında gün yüzüne çıkması ise ancak müsteşriklerin onun üzerinde bir asır çalışmasından sonra gerçekleşmiştir.¹²⁵

Bu eseri Arap dilinde yazılan bibliyografik çalışmaların ilki ve en önemli yol işareti olarak görülmüş ve onun sayesinde bu alanın önemi, ciddiyeti ve orijinal bir düşünce olduğu netlik kazanmıştır. Bu yapıtın kültürel bir ansiklopedi veya büyük bir bilgi hazinesi olarak değerlendirilmesi mümkündür.¹²⁶ O sadece kitaplar ve yazarlarını vermekle yetinmez; kimi yerlerde ve konularda derine iner, analizlere girer, bir grubu, cemaati ve çevreyi düşünce ve tutumlarıyla ele alır ve onların bu düşüncelerinin nasıl oluştuğunu açıklamaya çalışır.

Fihrist'i, Müslümanların nice gayrimüslim bilginlerinden mahir bir uzmanlıkla yaptıkları tercümelerin önemli kaynaklarından biri saymak gerekir. Ayrıca bu eser, Müslümanların medeniyet asırlarında ilim hayatının ulaştığı düzeyin tespitini ortaya koyan en kapsamlı, en güvenilir ve otantik belge sayılabilir. Arapça yazılmış ve Arapçaya tercüme edilmiş tüm eserleri bir araya

¹²² Bkz. Barthold, Wilhelm, *İslam Medeniyeti Tarihi*, çevr. M. Fuad Köprülü, İstanbul 1940.

¹²³ Hunke, Sigrid; *Arapların Üzerine Doğan İslam Güneşi*, çevr. Servet Sezgin, Bedir Yay. İstanbul 1972.

¹²⁴ Rosenthal, Franz, *İlmü't-Târih İnde'l-Muslimîn*, çevr. Salih Ahmed Ali, Muessesetu'r-Risâle, 1403/1983, s. 2, 273-317.

¹²⁵ Müsteşriklerin en-Nedîm ve el-Fihrist üzerinde yaptığı çalışmaların bazıları: Gustav Flügel, İgnac Goldziher, August Müller, M. Th. Houtsma, Heinrich Suter, Helmut Ritter, Johanne W. Füch, Carl Brockelmann, A. J. Arberry, H. G. Farmer, R. Sellheim, Manfred Fleischer, Friedrich Zimmerman, V. V. Polosin, Devin Stewart, Paul Kunitzsch, Dimetry Frolov, Devin Stewart, Rudolf Zuhaim, Bayard Dodge. Ayrıca Umar Ridâ Kehhâle, Hayreddin Zirikli, Samir Khalil ve Fuat Sezgin de bu konuda çalışmalar yapmışlardır.

¹²⁶ Bu meyanda bazı yorumlar için 'Abdullah Muhlis, 'Abdullatîf Muhammed el-'Abd, 'Abdulwahhab Ebû'n-Nûr, 'Abdurrahan Mu'allâ, 'Abdurrahman b. Hamd el-Akreş, 'Abdurrahman Muhammed el-'Ayyân, 'Abdulcebbâr Nâcî, 'Abdussettâr el-Halwecî, 'Abduttewwâb Şerefuddin, Beşîr el-Hâşimî, Cevâd 'Ali, Fâdıl İbrahim Halil, İbrahim el-Ebyârî, İbrahim Hammûde, Mahmûd el-Hâc Qâsim, Mucâhid Mustafa Behcet, Muhammed 'Awnî 'Abdurraûf, Muhammed Cevâd Meşkûr, Muhamed Yûnus el-Huseynî, Şa'bân 'Abdulazîz Halîfe, et-Tâhir Ahmed Mekki araştırmacıların maqâle ve kitaplarına bakılmalıdır.

getirmeyi hedeflediğinden en qadîm kitap listesi mesabesindedir.¹²⁷ Üstelik onların müellifleri hakkında da bilgi vermeye çalışmaktadır. İslam kültür tarihinde erken dönemlerde kitap isimlerinin yazıldığını ve bunların rasyonel biçimde konularına göre kategorize edildiğini gösteren en sağlam delil Nedîm'in bu eseridir. Bu eser bize Müslümanların olayları ve haberleri aktarırken ne denli emanet, dikkat, incelik ve tespit ilkelerine bağlı kaldıklarını da ortaya koymaktadır.

Fihrist'in kendisinden sonraki nesiller üzerinde ne gibi bir tesiri olmuştur? Bu konuda gerçekten somut etkisi olduğu söylenebilir mi? Olmuşsa bu etki ne ölçüdedir?

Nedîm'in, *Fihrist*'i ile önemli bir alanda çığır açtığı müşahade edilmektedir. Onun eseri ilk asırlarda tam bir takdir görmese ve ilgi odağı olmaya mazhar olmasa da, sonraki asırlarda yaşayan ulema ve üdebaya yol gösterdiği düşünülebilir. Mesela Yaqu't el-Hamewî, Cemaleddîn el-Qiftî, İbn Ebû Usaybi'a, İbn Hallikân, İbn Enceb es-Sâ'î, Gregoryus b. el-'İbrî, Zehebî, Safedî, İbn Hacer el-'Asqalânî, İbn Qutlûbuğa ve ed-Dâwudî gibi pek çok kültür tarihçisi ondan büyük ölçüde istifade etmiştir. Onlar hem usul olarak ondan ilham almışlar hem de onu bir kaynak olarak kullanmak suretiyle kendisinden faydalanmışlardır.¹²⁸

Nedîm'in, *Fihrist* adlı kitabı, zengin içeriğiyle tüm evlere ve kitaplıklara girmeyi hak etmiştir. Eğer bu kitap olmasaydı, dış saldırılar ve iç kargaşa neticesinde zayi olan milyonlarca kitabın adı ve özellikleri de unutulup gitmiş olacaktı.

G) *Fihrist*'in Yazma Nüshaları

Öncelikle bilinmesi gereken şey, *Fihrist*'in günümüze kadar gelmiş tam bir yazma nüshası elimizde mevcut değildir. Bu nedenle parçaları birleştirme ve onlardan bir bütün üretme durumundayız.

¹²⁷ Bu hususiyetine bakarak bazı Hristiyan düşünür ve papazlar "Barnaba İncili" diye bir İncil'in bu dönemde mevcut olmadığını, zira el-Fihrist'te yer almadığını ileri sürerler. Avusturyalı bilim adamı Rodney Blackhirst bu konuya ilişkin makalesinde bu görüşü reddeder ve gerekçelerini ortaya koyar. Eğer Barnaba İncili sözü edilen kitaplarda yer almışsa, onlardan yaklaşık 500 sene önce oluşturulan resmi belgelerde yer almıştır. Papa I. Gelasius döneminde Miladi 496 tarihinde "*Decretum Gelasianum*" (yanlış ve dini düşüncelere aykırı kitaplar) adıyla bir liste hazırlanmıştır. Bu listede Barnabas İncili yer almıştır. Yedinci asırda yayınlanan 60 yasak kitap "*List of the Sixty Books*" içinde de Barnaba İncili mevcuttur. Bkz. http://www.depts.drew.edu/jhc/Blackhirst_Barnabas.html (13.06.2014), s.00.05.

¹²⁸ Bkz. el-Fihrist (2009), Muqaddime, 11.

Birinci Nüsha: Qâhire Nüshası: Bu nüshayı Napolyon tarafından Mısır'ın işgal edildiği dönemde (18. asır), buradan alınarak Paris'e götürülmüştür. Bu nüshada eserin ilk altı maqâlesi yer almaktadır.

İkinci Nüsha: İstanbul Nüshası: Bu nüsha da yine 18. asırda buradan alınarak Leiden'e götürülmüştür.

Bu iki nüsha üzerinde 1850'den itibaren 20 küsur yıl çalışan Alman oryantalist Gustav Flügel onu yayımlayamadan öldü. Ondan sonra bu malzemeyi Johannes Roediger ve August Mueller ele almış onlar da *Fihrist*'in bu iki yazma nüshası üzerinde bir süre çalıştıktan sonra onu m.1871-1872 yılında yayımlanmışlardır.

Eserin Leibzig baskısı, asıl incelemeyi yapan Flügel'in vefatı nedeniyle 'aqâmete uğramışa benziyor. El-Fihrist'in metni ile ondan yapılan naqiller örtüşmemektedir. Mesela Yâqût'un (626) *Mu'cemu'l-Udebâ*'da *Fihrist*'ten naklettiği bilgiler, bu basımda mevcut değildir. Tetqiq yapanlar da bu konuda herhangi bir açıklama yapmamışlardır. Demek ki, bu konudan haberleri olmamıştır ya da bu meselede bir yorum yapmak istememişlerdir.

Martijn Theodoor Houtsma (m.1941), WZKM adlı dergide, en-Nedîm tarafından yazılmış bir dizi biyografiyi tespit edip yayınlamış bulunmaktadır. Ne ki, bunların hiçbirisi Flügel basımında yer almamıştır.¹²⁹ Bu da söz konusu basımın kusurlu olduğu intibahı uyandırmaktadır.

Üçüncü Nüsha: (İstanbul/Süleymaniye) Şehit Ali Paşa Kütüphanesi nüshası (No:1934): Bu nüsha 181 varaq'tır. Nedîm'in elyazması olan nüshadan hicri beşinci yılda yazılmıştır ve kitabın ikinci yarısını oluşturmaktadır. *Chester Beatty* nüshasının diğer yarısını oluşturmaktadır. H. Ritter (m.1907), Flügel'in üzerinde çalıştığı nüshanın kaynak nüshasını elde etmiştir. Bu nüshada eserin sadece son dört maqâlesi mevcuttur. Bu nüshanın müellifin kendi hatıyla yazdığı nüsha olduğu düşünülmektedir.

Dördüncü Nüsha: (İstanbul) Yeni Cami Kütüphanesi Nüshası: H. Ritter bu nüsha üzerinde de çalışmıştır.

Beşinci ve Altıncı Nüsha: (İstanbul) Köprülü Kütüphanesi (İki Nüsha: 1134, 1135): İlk nüshası 179 varaq'tır. Hicri 600 yılında yazılmıştır. Diğer nüsha

¹²⁹ Bkz. Houtsma, "Zum Kitâb al-Fihrist", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Mprgenlandes*, IV, 1890, s. 22 vd.

ise 118 warâq'tır. Kitabın son dört maqâlesini ihtiva etmektedir. H. Ritter bu nüshayı incelemiş ve üzerinde çalışmıştır.¹³⁰

Yedinci Nüsha: (Medine) Arif Hikmet Kütüphanesi: H. Ritter'in çalışmasında bu nüshadan istifade etmemiş olması, incelemesinin önemli kusurlarından biri olarak düşünülmektedir.

Sekizinci Nüsha: (İrlanda/Dublin) Chester Beatty kütüphanesi (No:3315): Bu nüsha 119 warâq'tır. Müellifin elyazması olan nüshadan hicri beşinci yılda yazılmıştır ve kitabın ilk yarısını oluşturmaktadır. Bu nüsha Cezzâr Ahmet Paşa'nın Akâ'da bulunan camiye vakfettiği nüshadır. Bu nüshanın üzerinde Makrizî'nin el yazısıyla kime ait olduğu yazılıdır.

Dokuzuncu Nüsha: Paris Milli Kütüphane Nüshası (No:4457): 237 warâq'tır. Hicri 627 yılından önce yazılmıştır. Kitabın son dört maqâlesini içermektedir.

Onuncu Nüsha: Leiden Üniversitesi Kütüphanesi Nüshası: (No: 22). Bu nüsha kitabın son dört maqâlesini ihtiva etmektedir. Bu qadîm bir nüshadır.

On birinci Nüsha: (Hind/Râcistan-Tunk) Hânqâh-ı Se'îdiyye Nüshası: Bu nüsha 44 warâqtır. Bu nüshaya "Fewzu'l-'Ulûm" adı verilmiştir. Bunun yazarı Yahya el-Cevherî'nin torunu Hasan b. Abdullah'tır. Bu nüshada dördüncü maqâlenin son tarafları ile beşinci maqâlenin baş tarafında çok eksik kısımlar vardır. Özellikle Chester Beatty nüshasındaki pek çok eksikliği tamamlayabilmektedir. Bununla beraber hem yazmalarda hem de matbularda bulunmayan kimi kısımlar burada yer almaktadır.¹³¹

¹³⁰ Hellmut Ritter, Viyana (No:33) nüshasının Köprülü Kütüphanesi'nden (No:1134), Viyana National Bibliothek (No:34) nüshasının da yine Köprülü Kütüphanesi'ndeki başka bir nüshadan (No:1135) istinsah edildiğini düşünür. Paris Bibliothèque Nationale yazmasının (No:1400) Köprülü Kütüphanesi'ndeki nüshanın (No:1134) bir kısmının, Leiden Universitäts Bibliothek'teki yazmanın ise (No:20) Viyana'dakinin (No:34) ayrı olduğu ifade eder. Köprülü Kütüphanesi'ndeki nüshanın da (No:1134) Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki nüshadan (Şehid Ali Paşa, No:1934) istinsah edildiğini ve asıl nüshanın bu olduğu kanaatine varmıştır. Bu açıdan bakıldığında onun, Flügel basımının birçok yanlış ve eksiklik içermesi nedeniyle kusurlu saydığı anlaşılmaktadır. Bkz. Der İslam (Dergisi, Berlin 1928), XVII, s. 1523.

¹³¹ Bkz. Fihrist (1971), Muqaddime, s. Cim.

Değerlendirme

Nedîm'in El-Fihrist adlı eserinin yazmaları hakkında söylenebileceklerle gelince, ulaşılabilen kütüphanelere ve oralarda bulunan yazmalara ana hatlarıyla göz gezdirildiğinde müşahade edilenler şöylece özetlenebilir:

Yazma eserler konusunda genel kaide: *En önemli ve güvenilir yazma nüshaları, müellifin ana nüshasına ve kendi el yazısına dayanan nüshalar* olarak kabul edilir. Bu kaideye göre düşünen bazı yorumcular, *Fihrist*'in yazmalarını değerlendirirken, Asıl nüshaya değil de, müellifin müsveddesine dayandıklarını düşünmektedir. Bunun en açık delili olarak kitapta çok sayıda boşluğun yer almış olmasını gösterirler. Ama müellifin bunu ya bilerek boş bıraktığı veya onu tetkik edecek uzmanlara bir kolaylık olsun diye bırakmış olduğu da düşünülebilir. Zira böyle bir kitabın tam anlamıyla tamamlanması zaten düşünülemez. Bu aşıdan bakıldığında Flügel'in çalışmasının güdük kaldığı söylenebilir. Çünkü ne İstanbul ne de Dublin yazmalarına ulaşabilmiştir. Yirmi yıllık bir emek, tali derecedeki üç nüsha üzerinde harcanmıştır. Ridâ Teceddüd, Bayard Dodge ve Eymen Fuâd Seyyid'in çalışmalarını müellifin ana nüshasından habersiz olarak değerlendirmek yanlış olur. Bu son bilginler, müellifin *Düstûr* adı verilen nüshadan istinsah edilip tekrar karşılaştırılan yazmalara dayanmaktadır.¹³²

Çağımızdaki imkânlardan yararlanılarak *Fihrist*'in tüm mevcut nüshaları bir araya getirilebilir. Mevcut biyografi, tarih, edebiyat, İslam ve kültür tarihi kaynakları esaslı bir şekilde taranıp *Fihrist*'ten yapılmış nakiller tespit edilebilir. Bu konuda kimi çalışmalar yapıldığına dair ipuçları da bulunmaktadır.

Bazı Sorunlar

Müstensihler, müellifin nüshasına uyarak bazı boşluklar bırakmışlardır. Bu boşluklar hal tercemeleri verilen kişilerin isimlerinin, doğum ve vefat tarihlerinin, kitaplarının isimlerini içine alabilmektedir. Bunların hepsi bir biyografide bir araya gelebilmektedir. O zaman kişinin sadece adı zikredilmekle geçilmiş olmaktadır.¹³³

Kitabın bazı bölümlerinin tertibinde kimi çelişkilerin yer almaktadır. Mesela:

Birinci Maqâle tamamlandıktan sonra: "Müteahhirîn qurrâsından bir qavmin isimleri ve anlatımı" denmekte ve bazı biyografilere yer verilmektedir.

¹³² Bkz. Teceddüd, *Muqaddimetu't-Tedqîq*, s. 10-14.

¹³³ Bkz. *Fihrist* (2009), I, 203, 206, 246, 256, 336-337, 621, 673; II, 112-124, 261, 302, 332.

İkinci Maqâle tamamlandıktan sonra: "Garîbu'l-Hadîs hakkında yazılan kitapların isimlendirilmesi", "Newâdir hakkında yazılan kitapların adlandırılması", "Envâ' hakkında yazılan kitapların isimlendirilmesi" demek ve her başlıktan sonra birtakım kitaplar zikredilmektedir.¹³⁴

Kimi göndermelerde çelişkiler ve uyumsuzluklar yer almaktadır. Mesela, Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyât hakkında: "Onunla ilgili bilgileri başka yerde ele alacağız" dediği halde onu bir daha ele almaz. Ebû'l-Hasan el-Kâtib ve el-Âcurrî hakkında da bu türden tutarsız açıklamalar yapar. Ayrıca kimi naqilci ve yorumculardan bahsederken "onlarla ilgili bilgileri qadîm bilimler maqâlesinde ele alacağız" dediği halde sözünü ettiği kişilerin hiçbirinden söz etmez.¹³⁵

Bazı biyografileri verdikten sonra onların yerlerinin değiştirildiğini veya değiştirilmesi gerektiğini belirtir. Âl-i [Al] Yaqtîn ve Alî b. el-Medînî hakkında bu çeşit açıklamalar kaydeder.¹³⁶

Nedîm, Fihrist'in içinde Rummânî biyografisinde şu ifadeyi kullanır: "*Bu kitabın temize çekildiği sırada hayatta bulunuyordu.*"¹³⁷ Bu ifade Fihrist'in temize çekildiğine dair bir delil olarak kullanılabilir. Acaba Nedîm bu [الوقت الذي يرض فيه] ifadesini gerçek manasında mı kullanmıştır yoksa onunla kitabının müsveddesini mi kastetmiştir? Bu ifade sarîh manası dışına hamletmemizi mecbur kılan bir durum olduğu düşünülmektedir.

Nedîm, Fihrist'inde ne tür kaynaklar kullanmıştır ve onlara ne ölçüde sadık kalmıştır? Zamanında mevcut olan devasa kütüphanelerden ne kadar yararlanmıştı? Bu ve benzeri sorulara müstakil bir maqâlede cevap aramak gerekir.

H) el-Fihrist Üzerinde Yapılan Çalışmalar ve Basımları

Rus tarihçi ve müsteşrik Valery V. Polosin (1939-...) *el-Fihrist* üzerinde doktora yapmıştır. 1984'te kabul edilen doktora çalışmasının adı "*Onuncu Miladi Asrın Tarihi ve Kültürel Kaynaklarından Biri Olarak en-Nedîm'in el-Fihrist'i*" şeklindeydi. Ne yazık ki, Endonezya'dan Kazablanka'ya, Buhara'dan Madagaskar'a kadar Müslümanların yoğun biçimde yayıldığı, kendisini İslam'a nis-

¹³⁴ Bkz. *Fihrist* (2009), I, 270, 271, 272, 27; II, 236, 237, 238-239.

¹³⁵ Bkz. *Fihrist* (2009), I, 58, 381, 690; II, 52, 54.

¹³⁶ Bkz. *Fihrist* (2009), II, 81, 106.

¹³⁷ Bkz. *Fihrist* (2009), I, 187.

pet eden onca devlet, üniversite, medrese ve müessese bulunan koca bir dünyada bir Müslüman'ın el-Fihrist hakkında doktora yaptığına tanık olunmamış ve bu konuda herhangi bir yayına rastlanmamıştır. Öte yandan bir Rus, bir Alman veya Amerikalı bu eser üzerinde 5 yıl, 10 hatta 20 yıl çalışabilmiştir. Bu durum, İslam Ümmeti ve milletinin hal-i pürmelâline ayna tutan birçok gerçekten sadece birisidir.

1. İlim, kültür ve medeniyet tarihi bakımından büyük değere sahip olan *el-Fihrist*'in ilk modern ve bilimsel yayını yapmak üzere 1850'den itibaren çalışmaya başlayan Gustav Leberecht Flügel (1870) incelemesini tamamlayamadan dolayısıyla eseri yayınlayamadan vefat etmiştir. Onun 1870'te ölümü üzerine Johannes Roediger ve August Mueller onun yaptığı çalışmanın eksiklerini kendi çaplarında tamamlayarak 1871-1872 yılında yayını iki cilt olarak gerçekleştirmişlerdir. Arapça olarak gerçekleştirilen bu basımda bazı indeksler ve Almanca açıklamalar da yer alır.¹³⁸ Daha sonra, bu baskıda mevcut olmayan bir "kısım" ise, 1889'da Leiden'de yapılan basımda neşredilmiştir.¹³⁹

Bu basım ilk olmasına rağmen bazı Grekçe ve Latince isimlerin doğru olarak tespiti ve çeşitli indeksleriyle sonraki neşirlerden daha kullanışlıdır. Ancak sadece Paris, Viyana ve Leiden nüshalarına dayandığı ve *Fihrist*'ten iktibasta bulunan diğer klasik kaynaklarla karşılaştırmadığı için çok sayıda eksik bulunmakta ve okuma hatası mevcuttur. Mesela Flügel, Birinci Maqâle'nin Birinci Fenn'inde, *el-Kelâm 'alâ'l-Qalem el-Himyerî* başlığının sonunda Himyeri yazınına misal olarak bir Besmele yazar. Flügel bunu bir sonraki konunun başlığı zanneder ve onu *Hutût el-Mesâhif* konusunun başlığı yapar. Daru'l-Ma'rife basımı (Beyrut 1398/1978) da onu olduğu gibi naçlettiğinden o da bu hatayı olduğu gibi tekrarlar.¹⁴⁰

2. Dâru'l-Kutubi'l-Hadîse de *el-Fihrist*'i, 1348'de (1930) Qâhire'de 528 orta boy sayfa olarak basmıştır. Bu basım da Arapçadır. Bu basımda Flügel ve arkadaşları tarafından yapılan birinci basımda eksik olan kısım yer almıştır ama ondaki bütün hatalar da olduğu gibi tekrarlanmış üstelik onda mevcut olan notlar ve açıklamalara yer verilmemiştir.

3. Yukarıda birinci maddede işaret edilen Flügel basımı, *Fihrist*'in aynısını Mektebetu Hayyât, Beyrut'ta 1964 yılında tekrar yayınlamıştır. Bu, Leibzig

¹³⁸ Basım yeri ve tarihi: Leipzig, 1871 ve 1872.

¹³⁹ Leiden 1889.

¹⁴⁰ Bkz. Gustav Flügel, *Kitab el-Fihrist*, 1871 Leipzig, s. 6; *el-Fihrist li'bni'n-Nedîm*, Beyrut 1398/1979, s. 9. Krş. Seyyid, Eymen Fuâd, *el-Fihrist li'n-Nedîm*, london 1430/2009, s.14-15; Teceddud, Rida, *Kitab el-Fihrist li'n-Nedîm*, Tahran 1971, s. 9.

baskısından ofset basım yoluyla elde edilmiş bir neşirdir. Ancak bu basım güvenilir değildir; ilk bakışta fark edilecek tashif, tahrif ve metindeki eksiklikler türünden pek çok hata ile doludur.

4. Ayrı basım, Dâru'l-Ma'rife 1398'de (1978) Beyrut'ta iri Arapça harflerle yazılı orta boy 528 sayfa olarak yayınlamıştır. 508'den 516'ya kadar "İçindeki-ler", sayfa 517'den 528'e kadar ise kitapta geçen "Şahıslar İndeksi" oluşturmaktadır. Bu basımda Ezher Üniversitesinden bir hocanın yazdığı belirtilen ve elif, bâ, cîm, dâl, hâ ve wâw harfleriyle gösterilmiş 6 sayfalık bir mukaddime yer almış, sonunda ise sekiz sayfalık "*Tekmiletu'l-el-Fihrist*" (1-8) adını taşıyan bir "EK" de yer almaktadır.

5. Dâru'l-Ma'rife tarafından 1994'te Qâhire'de normal Arapça harflerle 441 orta boy sayfa olarak yayınlanan basımı. Bu basımda İbrahim Ramazan tarafından az sayıda açıklama ve notlar eklendiği gözlenmektedir. Ayrıca önceki basımda kitabın baş tarafında yer alan mukaddime sonunda sekiz sayfalık "*Tekmiletu'l-Fihrist*" (1-8) adını taşıyan "EK" kısmın kaldırıldığı müşahede edilmiştir.¹⁴¹

6- Ridâ Teceddud Benalî el-Hâirî tarafından tahqîq edilen 1391/1971 yılında Tahrân'da Arapça olarak gerçekleştirilen basımı. Bu basım o güne kadar yapılan basımların en güvenli olanıdır. Zira ilk olarak asıl nüshaya dayanmak suretiyle yapılmış bir neşirdir. Detaylı indekslere sahiptir ve tahkik açısından en iyi emek verilmiş olan basımdır. Bu zat, Nedîm ve el-Fihrist için gerçekten ciddi çabalar sarf etmiştir.¹⁴² Bununla beraber kimi hatalara düşmekten de kurtulamamıştır. Nedeni ise incelemeyi yapan kişinin Ricâl İlmi, Ahvâl-i Ruwât, Esmâ-i A'lâm ve Ulema hakkında dirayet açısından yetersiz olmasıdır. Genel okuyucu açısından kitaptan azami ölçüde istifade edilmesini sağlayacak indekslerde de kimi eksiklikler gözlenmiştir. Bu baskıda daha önceki basımlarda yer almayan kimi ilavelere yer verilmiştir. Sözgelimi beşinci maqâlenin baş tarafında bulunana birkaç sayfalık ilave bunun bir misalidir.

7- Nâhid 'Abbâs 'Usmân tarafından yapılan incelemelerle birlikte Dâru Kutrî el-Fucâe yayınları arasında ed-Dewha'da (1985) gerçekleştirilen basımı. Bu baskının özelliği, Fihrist'te geçen kitaplar hakkında bilgi vermesidir. Mesela kitabın yazması varsa nerede bulunduğu hakkında bilgi verilmektedir. Basılmışsa hangi yayın evi tarafından ve hangi yılda basıldığı belirtilmektedir.

¹⁴¹ Bkz. *Fihrist li'bni'n-Nedîm*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1415/1994, s. 5-13, 443-464.

¹⁴² Bkz. Seyyid, *Kitâbu'l-Fihrist li-Ebî'l-Ferac Muhammed b. İshâq en-Nedîm*, Muqaddime, s. 99.

8- Mustafa eş-Şüweymî tarafından hazırlanan ve ed-Dâru't-Tûnusiyye'nin Cezayir'de 1985'teki (ayrıca Tunus 1405/1985) basımı. Bu basım, Chester Beatty (Dublin), Süleymaniye ve Köprülü nüshalarının esas alınması ve mevcut basımlarıyla karşılaştırılması şeklinde Fihrist'in ilk dört maqâlesini yeniden yayımlanmış halidir.

9- Şaban Halîfe ve Welîd Awze tahkikiyle Mektebetu'l-Arabî tarafından Qâhire'de 1991 yılında yapılan basımı. Bu baskının özelliği, el-Fihrist, yazmaları ve basılmış nüshaları hakkında iyi bir inceleme yapılmış olması ayrıca hem yazarlar hem de kitaplar ile ilgili iki indeksin hazırlanmış olmasıdır. Bu muhaqqıqlar elimizdeki el-Fihrist nüshalarını onun müsveddeleri olduğu kanısındadır.

10- Yûsuf Alî et-Tawîl tarafından hazırlanıp Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye'de Beyrut'ta 1996 ve 2002 yıllarında gerçekleştirilen basımı. Bu basımın kusuru herhangi bir yazma nüshaya dayanmamış olmasıdır.

11- Fihrist, Muhammed 'Awnî 'Abdurraûf ve Eymân es-Sa'îd Celâl tarafından hazırlanıp el-Hay'etu'l-Âmme tarafından Qâhire'de 2006 yılında basıldı. Sadece Flügel basımı ile Teceddud'ün basımlarından yararlanmıştır. Sayfaları olduğu gibi muhafaza etmiştir. Tüm yaptığı iki basım arasındaki farklara Tahran basımı "ج", Beyrut basımını da "ب" kısaltmasıyla gösterip işaret etmektedir. Flügel basımındaki hataları olduğu gibi metinde tekrar etmiş, dipnotlarda onları tashih etmiştir. Yegâne önemli katkısı, Flügel ve diğer iki editörün önsözlerini Arapçaya çevirmiş olmalarıdır.¹⁴³

12- Seyyid, Eymen Fuâd, *el-Fihrist li'n-Nedîm*, tahqîqli, Muessesetu'l-Furqân, Londra 2009. Bu basım bu güne kadar yapılan basımların en güzeli, en detaylı indekslere sahip bulunarı ve tahkik açısından en iyi emek verilmiş olanıdır. Bu zat, Nedîm ve *Fihrist* için gerçekten ciddi çabalar sarf etmiştir. Daha fazla yazma nüshasına ulaşmıştır. Yazmaları değerlendirebilecek ilmi bir zihniyete sahiptir. Eser çok değerli notlarla zenginleştirilmiştir. Kitap neredeyse baştan sona harekelidir. Yine de kimi hareke hatalarına rastlanmaktadır. Yazma nüshalarda noktasız bırakılmış kelimeleri noktalamada fazla cesur davrandığı müşahade edilmiştir. Kitap, genel okuyucu açısından azami ölçüde istifade edilmesini sağlayacak iyi indekslerle desteklenmiştir. Bu baskıda daha önceki basımlarda yer almayan kimi ilavelere yer verilmiştir. Sözelimi beşinci maqâlenin baş tarafında bulunana birkaç sayfalık ilave bunun bir misalidir. Basımı da hayli güzeldir.

¹⁴³ Bkz. Seyyid, *age*, s. 100.

13- Teceddud, Rıdâ, Flügel'in ulaşamadığı bazı nüshaları da kullanarak el-Fihrist'i Farsça'ya çevirmiş ve Tahran'da 1384 (1965) yılında yayınlamıştır.

14- Dodge, Bayard, The Fihrist of a al-Nadim: a tenth-century survey of muslim culture, New York ve Londra 1970.

15- Teceddud, Rıdâ, *Kitâbu'l-Fihrist li'n-Nedîm*, Tahran 1971-1973; ayrıca ofset basımı Beyrut ve Qâhire 1988.

16- Sezgin, Fuat, Kitab al-Fihrist: Texts and Studies = Kitâb al-Fihrist li İbn al-Nadîm: Nuşûş wa Dirasât, tahqiqi, Francfort 2005.

Fihrist Hakkında Genel Değerlendirme

İslam kültür tarihi ve medeniyetinin erken sayılabilecek dönemlerinde hangi düzeylere ulaştığını tespit etmede çokça başvurulması gereken kaynaklardan biri de Nedîm'in, *Fihrist* kitabıdır. Kültür mirasımız içinde onun değerinde eserler azdır. Bir ülkede veya Ümmette diller, dinler, ilimler, sanatlar, meslekler vb. konularda nelerin yapıldığını, cemiyetin hangi seviyede olduğunu tespit etmek için öncelikle *Fihrist*'in yazma nüshalarına başvurulması gerekir. Zira ülkemizde onun gerçek manada taqdiri hak etmiş mümtaz bir basımı yapılabilmiş değildir. Bunun için öncelikle onun yazma nüshalarının tespit edilmesi gerekir. İkinci olarak bunların edisyon kritik yöntemiyle tetkik edilmesi lazımdır. Metin bu şekilde ortaya çıkarıldıktan sonra üçüncü aşamada üzerinde çalışılmalıdır. Yayında ne kadar açık yazılırsa yazılsın, hakkında hiçbir bilgimiz olmayan konularda gerekli açıklamaların yapılması zaruridir. Bu da dördüncü aşamayı oluşturur. Ancak beşinci aşamada elde edilen metin, şerh ve açıklamalar birlikte basıma gönderilebilir.

Dünyada *Fihrist* üzerinde yapılan bütün bu çalışmalara rağmen *el-Fihrist* kitabı hala gözden geçirilmeye, gerçek manada tedqîq, etüt ve tahqîq edilmeye muhtaçtır. Öncelikle bu eserin dünyadaki tüm yazma nüshalarının elde edilmesi ve uzmanlar tarafından karşılaştırılarak en az kusurlu bir *el-Fihrist* metninin kurulması için hatırı sayılır bir emek verilmesi gerekmektedir.

Yanı sıra, İslam kültürüne ilişkin matbuatın tamamı, tüm kütüphanelerin indeksleri, bilgisayar programları ve internet aracılığıyla ulaşılacak bilgilerin yararlı kısmı bu amacın gerçekleştirilmesi için kullanılmalıdır. Ancak böyle büyük ve koordineli bir çalışma, İslam kültür tarihinin başyapıtı sayılması gereken *Fihrist*'in şanına yakışır bir yayını gerçekleştirilebilir.

Her şeye rağmen, İslam ve Arap kültür tarihiyle ilgilenen araştırmacılar nezdinde büyük bir şöhrete kavuşmuş olan *el-Fihrist* hakkında birkaç asırlık bir dönemde kimsenin herhangi bir bilgi vermekten uzak durduğu tespit edilmiş-

tir. Bunun sebepleri araştırılmalıdır? Acaba kitap asırlar boyunca gözden ırak bir elde muhafaza edilip ilim ehlinin ulaşabileceği yerlerden uzak mı kalmıştır? Bu konu ilmi bir maqâlede ele alınıp incelenmelidir.

Günümüzde dünya çapında bir üne kavuşmuş bulunan Nedîm hakkında uluslararası düzlemde gereken ilginin henüz belli bir merkezde odaklanmadığı söylenebilir.¹⁴⁴ Bunun ilk akla gelecek olanı, onun doğup büyüdüğü, eserini yazdığı ve öldüğü şehir olan Bağdat'tır. Ama Bağdat, şimdi o eski Bağdat olmadıktan tarihte ona asırlarca hükmetmiş olan İstanbul'un bu görevi üstlenmesi gerektiği düşünülebilir. Ne de olsa İstanbul, tarihimiz boyunca, sürgün qawimlerin ve şahısların sığınağı ve barınağı olmuştur.

Fihrist'i, Müslüman veya Arap kültür tarihinin en önemli kaynağı konumuna getiren ve onu baş sayfaya taşıyan hususiyeti, onun Samî kültürleri sahasında en kapsamlı literal dökümü yapmaya çalışmasıdır. Ondan önce Huneyn b. İshâq, Claude Galen¹⁴⁵ bibliyografyasına ilişkin literal bir çalışma yapmıştır. Ama hangi açıdan bakılırsa bakılsın, *Nedîm*'in eserini mükemmel bir bibliyografik eser saymak gerekir.

Aynı duygular *Fihrist*'ten nakiller yapan müellifler için de geçerlidir. Eğer bugün çeşitli müelliflerin bu eserden yaptıkları nakiller derlenip onun elimizdeki metinleriyle karşılaştırılabilirse, bu bizim *Fihrist*'in yazmalarının mewsuqiyyetini ve mazbutluğunu teyit etmemiz için önemli dayanakları oluşturabilir. Bu inceleme ise ancak bir veya organize bir kaç doktora çalışmasıyla gerçekleştirilebilir. Kültür Bakanlığı bu tür bir çalışmayı destekleyebilir.

¹⁴⁴ Suriye'nin Tartûs kentinde 28/05/1989 tarihinde "Araplarda Bilimler Tarihi" konusunda bir sempozyum yapılmıştır. Sonuç bildirisinde "*İbn al-Nadîm'in Fihrist'i sahasında yegânedir, biriciktir, eşsizdir*" ibaresi yer almıştır.

¹⁴⁵ Bergamalıdır. Adı *Claude Galen*'dir. Çağının en büyük hekim, filozof ve bilim adamlarından ders almıştır. En önemli kültür merkezlerini gezmiş dolaşmış ve oradaki bilginlerden ders ve ilmi deneyimler kazanmıştır. Bu amaçla İzmir'de, ünlü hekim Pelpos ve düşünür Albinus'tan önemli dersler almıştır. Anatomiye ünlü Heracianus'tan öğrenmiştir. İskenderiye'de Stratonius ve Aeschrius'dan ders almıştır. Midilli Adası'nda Aristo Okulu ve felsefecilerle tanışmış ve onlarla bilimsel mülâhazalarda bulunduktan sonra Roma'ya gitmiştir. Bunun yanı sıra birçok dil öğrenerek eserler yazmaya başlamıştır. İslam dünyasında *Calinus* diye ünlenmiştir. Tıp doktoru, bilim adamı ve filozof kabul edilir. Antik Roma'nın en önemli hekimlerindendir. Deneysel fizyolojinin kurucusu ve dünyanın ilk spor hekimi sayılmıştır; *Hekimlerin İmparatoru*, *Eczacıların piri* gibi unvanlarla anılır. Tıba ilişkin görüşleri "*Galenizm*" diye adlandırılır. Tıpta yüzyıllar boyunca süren bir etki meydana getirmiştir. Yaklaşık dört yüz (400) kitap yazdığı ancak bunların üç yüz (300) kadarının Roma'da çıkan yangında yandığı, yüz kadar kitabının günümüze kadar geldiği belirtilmektedir. 129 yılında doğmuş, 216'da vefat etmiştir.

Sonuç

İslam kültür tarihine bakıldığında Müslümanlar tarafından geliştirilen ilk bibliyografik çalışmalar, düzensiz, dağınık ve ferdi gayretlerdir. Bunların hepsi söz konusu alana birer giriş mesabesindedir. Muhammed b. İshâq en-Nedîm'in (380/990) el-Fihrist'i ise, yaklaşık bin (1000) sene sürmüş olan uzun kültür tarihindeki gelişimin ilk dönemini oluşturmuştur, denebilir.

Bu *Fihrist*, İslâm'ın altın çağı olarak kabul edilen ilk dört asırda dinî, fikrî ve ilmî alanlarda yazılmış Arapça telif ve tercüme eserler ile bunların müellifleri hakkında bilgi verir. Bu bağlamda yazarlar, müellifler, şairler, tarihçiler ve diğer akla gelebilecek her alanla ilgili eser yazan kişilerin hayatlarından, menâkıblerinden (iyi vasıflarından) ve mesâliblerinden (kusurlarından, eksikliklerinden) bahseder. Bu şekilde onların verdiği bilgilerle ilim dünyasına ışık tutan *el-Fihrist* kitabı "maqâle" adını taşıyan on bölümden oluşmakta ve her bölüm de, birbirinden farklı olarak ikiden sekize kadar, "fen" başlığıyla alt bölümlere ayrılmaktadır. Fenlere ayrılmamış tek bölüm onuncu maqâledir.

Muhammed b. İshâq en-Nedîm'in üzerinde çalıştığımız "el-Fihrist" adlı eseri, ilk dönemlerinden itibaren yaygın halde kullanılan mezhep, meşrep müellefatı ve tefsirler gibi bir eser olmadığından yazma nüshaları her yerde bulunan bir yapıt konumunda değildi. Kültür tarihimizde Qur'ân tefsiri olmasına rağmen, belki de çağın genel eğilimlerine aykırı görüş ve düşünceleri nedeniyle, mevcut nüshaları inqıraza uğrayan çaplı tefsirler bile mevcuttur. Ebû Müslim-i İsfehânî'nin (322), *Câmi'u't-Te'wîl li-Muhkemi't-Tenzîl* adlı tefsiri bunun en açık delilidir. Bu eser, on büyük cilt olmasına rağmen, herhangi bir mezhep, meşrep ve devlet adamı tarafından sahiplenilmediğinden olmalıdır ki, İslam kültür tarihi sayfalarından silinip gitmiştir. *Mefâtih-i Gayb*'ın müellifi Fahreddin-i Râzî (606), Ebû Müslim'in görüşlerini bu tefsirinde özetlemeye çalışmamış olsaydı, belki bu zatın hem adı, hem kitabı hem de tüm görüşleri unutulup gidecekti. Bu açıdan İslam kültür dünyasına yaptığı değerli katkı nedeniyle Râzî'ye minnettar olduğumuzu ifade etmeliyiz. Onun verdiği bilgilerin değeri ancak üç yüz yıl sonra anlaşılmış ve ondan sonra birçok müellif tarafından naqillere mazhar olmuştur.

Kültür tarihinin doğal akışı ve takip ettiği sürecin izlenmesi ile Nedîm'e ait *Fihrist*'in Müslümanlar tarafından geliştirilen bibliyografya ilminin tarihte kaydettiği aşamaların ilkinde zirveyi tuttuğu anlaşılabılır. Bu ilk dönem sürecinin sonunda bibliyografik eserler, qadim sınırlarının ilerisine geçerek bilimsel ve metodik düzenleme ve kategorik tasnif düzeyine ulaşmışlardır.

Bu metot ve kategori sistemi o kadar tutarlıdır ki, modern kütüphanecilik kuramının babası sayılan Melvil Dewey'in (1851-1931), onlu kütüphane tasnif sistemini buna dayandırdığı düşünülmektedir. Zira Nedîm'in *Fihrist*'i ilk olarak 1871-1872'de Almanca notlarıyla beraber yayınlandı. Bundan 3-4 yıl sonra (1876) Dewey, modern kütüphaneciliğin onlu sistemini yayınladı. Onun *Fihrist*'i gördüğü ve bunun temel düşünceleri üzerinde ilham verici biçimde tesir ettiği kuşkusuzdur.

Nedîm'in 377 (987) yılında kaleme aldığı, ancak önsözünde adını açıkça beyan etmediği eseri, kitap isimlerini içeren bir *fihrist*, kitap yazarlarının anlatan bir biyografi veya ilimleri tanımlamaya ve tanıtmaya yarayan bir bibliyografya olarak düşünülebilmiştir. Bu nedenle *el-Fihristu'l-Kutub*, *Fihristu'l-'Ulûm*, *Fihristu'l-'Ulemâ' ve Fevzu'l-'Ulûm* adlarıyla da tanınmış olup kısaca "*el-Fihrist*" diye ünlenen bu kitap İslâm dünyasında bibliyografik eserler türünün en derli toplu örneğini oluşturur. Zamanla kaybolmuş pek çok eserin adı, konusu ve müellifi hakkındaki bilgiler sadece bu eser sayesinde günümüze ulaşabilmiştir.

Kapsamlılık olarak *Fihrist*, kendi dönemini, asrını ve çağını aşmış bir kitaptır. Hedefinde daima hiçbir eseri dışarıda bırakmamak ve hepsinden bahsetmek vardır. Herhangi bir kitabı, risalesi olan tüm müellifler hakkında özlü bilgi vermeyi de amaçladığı anlaşılmaktadır.

Ne var ki, beşeri bir çaba ne kadar kapsamlı olursa olsun, o günkü şartlarla kusursuz, eksiksiz ve mütekâmil olamazdı. Böyle bir şeyin bugün bile gerçekleştirilmesi mümkün gözükmezken onun *Fihrist*'te o güne kadar yazılmış tüm müellefât ve A'dan Z'ye tüm müellifleri kuşatacak biçimde ele almış olmasını beklemek doğru olmaz. Bu açıdan Nedîm'in ele aldığı asırlarda mevcut olduğu bilinen ve kimi bilginler tarafından kendisinden bahsedilen birçok eser ve onların yazarlarından bahsetmemiş olması doğaldır.

Günümüze ulaşan şekliyle bile İslâm kültür tarihinde (özellikle edebiyatta, tarih ve biyografilerin tespitinde) çok önemli bir yer işgal eden "*el-Fihrist*"in, alanında önemli bir boşluğu doldurduğu, bibliyografya türünde öncülük eden bir işleve sahip olduğu doğulu ve batılı tüm bilim adamları tarafından kabul edilmektedir. Bu nedenle Nedîm ve *Fihrist* adlı eseri, 19. asrın ikinci yarısından itibaren batıda pek çok inceleme ve araştırmaya konu olmuştur. Öncelikle Alman Flügel (1870) onun üzerinde 20 yıl çalışmıştır. Ardından Rus bilim adamı V. Polosin *el-Fihrist* üzerine doktora yapmıştır. Amerikalı B. Dodge de onu İngilizceye çevirmiştir. Böylece yayın dünyasına giren *Fihrist*'in yıldızı parlamaya başlamış ve 19 ile 20. asrın bilimsel çalışmaları arasında ilgi odağı olmaya başlamıştır. Tüm dünyada 20'den fazla çeşit basımı gerçekleşmiştir. Hala da ilgi odağı olmaya devam etmektedir. Dünyadaki bu kadar ilgi ve ihtimama rağmen

ülkemizde nedense ona yönelik kültürel bir hareketlilik hala söz konusu değildir. Bu da elinizdeki maqâleyi yazmamızın en önemli sâiqlerinden birini oluşturmuştur.

Bu araştırmada ulaştığımız en önemli sonuçlar ise şöylece özetlenebilir:

1) "el-Fihrist"ın müellifi, "İbnu'n-Nedîm" değil, "en-Nedîm"dir. "İbnu'n-Nedîm" şeklinde ifade edilmesi bir galat-ı meşhur qabilindendir ve artık terk edilmelidir.

2) Nedîm'in vefat tarihi 380 (990) hicri yılıdır. Bu bilgi en qadîm yazma nüshasının üzerinde kayıtlıdır.

3) Gününe kadar gelmiş olan bütün eserleri ve müelliflerini ele almak gibi dünya çapında bir hedefe yönelen Nedîm, çağının gelişmiş ilim ve kültür çevreleri, kütüphaneler ve listeler araç-gereç ve imkân açısından yardımcı olmuştur.

4) Bibliyografik eser konusunda zihin ve düşüncesi netleşmiş olan Nedîm, bu bilimsel alanın en büyük hatta yegâne öncüsü sayılmayı haq etmiştir. Çünkü o, hicri 377 yılında Yunan felsefesi konusunda 118, matematik ve astronomide 131; İslam felsefesinde 313; mekanik mühendislikte 345; kimyada 370; tıpta 426; Zühhd ve tasawwufta 427; Şiirde 698; dil ve gramerde 1127; tarih, coğrafya ve biyografiler konusunda 1724 kitap yazıldığını bildiriyor ve her birinin müellifi hakkında önemli bilgiler veriyor. Kimi zaman bazı hataları tespit edilse bile bu, onun büyük çabasını gölgeleyecek düzeyde değildir.

5) Arapça biyografi kitaplarını yazan müelliflerin hicri yedinci asırdan itibaren *Fihrist'e* dayanmaya başlamaları, musteşriqlerin ise miladi on yedinci asırdan itibaren ona ihtimam göstermeleri, bu eserin ne kadar mühim bir kitap olduğunu belgelemiş bulunmaktadır. Bu açıdan o, tahqîqin en önemli kaynaklarından biri sayılmaktadır.

6) Son iki asırda Nedîm ve Fihrist adlı eseri, yaklaşık yüz ilmi maqâle veya kitabın ana konusunu oluşturmuştur. Bu da onun hala ilim dünyasında önemli bir ilgi odağı olduğunu göstermektedir.

7) Fihrist'in batıda çeşitli ülkelerde hem Arapça olarak hem de Almanca, İngilizce, Rusça, Japonca ve diğer dillere çevrilmiş şekilde yayınlanmış olması, Fas'tan Endonezya'ya kadar uzanan bir dünyada ise Arapça ve Farsça onlarca basımının yayınlanmış bulunması bu eserin sahasındaki önemli yerini ortaya koymak için yeterli bir belge niteliğindedir. Bu eserin asıl yazma nüshasının yarısından fazlası (6 Maqâle) ve diğer yarısının birkaç tali nüshası İstanbul Süleymaniye Kütüphanesinde bulunuyor. Fihrist'in Batıda ve Doğuda yapılan

esaslı yayınları bu yazmaya dayanırken Türkiye’de herhangi bir yayın veya çeviri faaliyetinin şimdiye kadar gün yüzüne çıkmamış olması kendi kültür mirasımıza ne denli yabancılaştığımız açısından manidar değil midir?

8) Şimdiye kadar yapılan en iyi “el-Fihrist” yayını kabul edilen Ridâ Teceddud (Tahran 1971) ve Eymen Fuâd Seyyid (Londra 2009) basımlarının karşılaştırmalı bir şekilde incelenmesi ve her ikisinin olumlu ve olumsuz yönlerinin ilmi bir maqâlede tespit edilmesi, ülkemizde yapılacak bir “el-Fihrist” yayınına yol gösterici olacaktır.

KAYNAKÇA

- 'Abdulaziz Receb, *"en-Nedîm ve Kitâbuhu'l-Fihrist"*, Râbitatu Udebâi'ş-Şâm yay. 2014.
- 'Abdullatîf M. el-Abd, *Newâdiru'l-Me'ârif 'İnde İbni'n-Nedîm*, Dâru'n-Nahda el-'Arabiyye, 1977.
- El-Bağdâdî, (1920) İsmâ'il Bâşâ; Hedîyyetu'l-'Ârifin Esmâu'l- Muellifin we Âsâru'l-Musannifin, İstanbul 1955.
- Brockelmann, (m.1956) Carl; *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, trc. 'Abdulhalim en-Neccâr, Mısır 1962.
- El-Ebyârî, İbrâhîm; *"el-Fihrist li'bni'n-Nedîm"* Turâsü'l-İnsaniyye, cilt III, sayı I, ss.193-209.
- Dodge, Bayard, *The Fihrist of al-Nadîm*, Kolombiya Üniversitesi Yay. New York & London 1970.
- El-Emîn, 'Abdulkerîm; *"İbnu'n-Nedîm fi Kitâbihi'l-Fihrist: Er-Râidu'l-Ewwel li'l-Bibliyografiyât fi't-Turâsi'l-'Arabî we'l-İslâmî"*, el-'Aqlâm: Cilt VI, Sene V, Şubat 1969, ss. 43-55.
- Flügel, (m.1970) Gustav; *İbn al-Nadîm, Kitab al-Fihrist*, Leipzig 1871-1872.
- Hâcî Halife, Mustafa b. Abdullah (1067); *Keşfu'z-Zunûn an Esâmî'l-Kutub we'l-Fünûn*, 3. B., Tahrân 1967.
- El-Hadîdî, Hâlid; *Felsefetu 'İlmi Tasnîfi'l-Kutub*, Qâhire 1969.
- Halife, Şa'bân 'Abdülazîz & 'Awze, Welîd Muhammed; *el-Fihrist li'bni'n-Nedîm: Dirâsetun Biyografiyyetun Bibliyografiyyetun Bibliyomitriyye*, el-'Arabî li'n-Neşr ve't-Tewzî', Qâhire 1991.
- İbn al-Nadîm, *Kitab al-Fihrist*, thq. Gustav Flügel, Leipzig 1871-1872.
- İbn Ebû Usaybî'a, (668) Ebû'l-Abbâs Ahmed b. el-Qâsim; *'Uyûnu'l-Enbâ' fi Tabaqâti'l-Etbbâ*, thk. Nizâr Ridâ, Beyrut 1965.
- İbn Hacer el-'Asqalânî (852), Ahmed b. 'Alî; *Lisânu'l-Mîzân*, Beyrut 1971.
- İbn Hallikân, *Wefeyâtu'l-A'yân*, thq. İhsan Abbâs, Beyrut 1968-1972.
- İbnu'n-Nedîm (380/990), Ebû'l-Ferac Muhammed Ebû Ya'qûb İshâq; *el-Fihrist li'bni'n-Nedîm*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1398/1978.
- Kehhâle (m.1987), Umar Ridâ; *Mu'cemu'l-Muellifin: Terâcimü Musannifin-Kutubi'l-'Arabiyye*, Mektebetü'l-Musennâ ve Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut, tarihsiz.
- El-Qalqasandî (821), Ahmed b. 'Alî; *Subhu'l-A'sâ fi Sinâati'l-İnşâ'*, Qâhire 1913.
- El-Qiftî (646), 'Ali b. Yûsuf; *Târîhu'l-Hukemâ'*, Leizig 1903; *İnbâhu'r-Ruwât 'alâ Enbâh en-Nuhât*,
- Es-Safedî (764), Selaahuddin Halîl b. Aybek; *el-Wâfi bi'l-Wefeyât*, Beyrut 1420/2000.
- Seyyid, Eymen Fuâd, *Kitâbu'l-Fihrist li-Ebî'l-Ferac Muhammed b. İshâq en-Nedîm*, Muesse-setu'l-Furqân li't-Turâsi'l-İslâmî, London 1430/2009.

- Taşkûbrîzâde (968), Ahmed b. Mustafâ; *Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fi Mewdûâtî'l-'Ulûm*, Dâru'l-Kütübî'l-Hadîse, Qâhire, tarihsiz.
- Teceddud, Ridâ, *Kitâbu'l-Fihrist li'n-Nedîm*, Tahran (Önsöz Tarihi), 1391/1971.
- 'Usmân, Nâhid 'Abbâs; *el-Fihrist li'n-Nedîm*, Dâru Qutrî b. el-Fecâe, ed-Dewhâ 1985.
- Yâqût (626), er-Rûmî el-Hamewî; *Mu'cemu'l-Iddebâ*, Dâru'l-Müşteşriq, Beyrut, tarihsiz.
- Ez-Zehebî (748), Şemsuddin Muhammed b. Ahmed; *Târîhu'l-İslâm ve Wefeyât el-Meşâhîr we'l-'Alâm*, thq. 'Umar 'Abdusselam et-Tedmurî, Dâru'l-Kitâbî'l-'Arabî, Beyrut 1407-1417/1987-1997.
- Ez-Ziriklî (m.1976), Hayruddin; *el-A'lâm: Qâmûsu't-Terâcim li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ' mine'l-'Arab we'l-Musta'rabîn we'l-Müşteşriqîn*. 10. Bâsım, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1992.